

ODNOSI DALMACIJE I GRČKE U NEOLITU

ŠIME BATOVIĆ

Neolitski predmeti u Dalmaciji prvi put se spominju u drugoj polovini prošlog stoljeća (g. 1875). Rad se ograničio uglavnom na registriranje slučajnih, obično kamenih nalaza, pa nitko nije zašao u sistematizaciju neolitske keramike. Zato se, osim deskriptivnih elemenata, vrlo malo moglo reći o svojstvima neolita s ovog područja, a o sistematizaciji gotovo ništa.

Sistematski rad na proučavanju neolita u Dalmaciji započinje Grga Novak godine 1912. On je sve do 1952. istraživao Grapčevu špilju na otoku Hvaru. Poslije drugog svjetskog rata istraživao je i niz drugih neolitskih lokaliteta, prvenstveno pećine Pokrivenik i Markovu špilju, pa pojedina nalazišta na otocima Korčuli i Lastovu.¹ Tim radovima G. Novak je otkrio interesantnu kulturnu grupu na području Dalmacije s bogatom bojanom keramikom. Potpune karakteristike te grupe, koja se konačno smjestila u kasni neolit, mogle su se uočiti tek nakon rata s publiciranjem nalaza i otkrivanjem novih nalazišta. Po otoku Hvaru, najbolje istraženom području, ta je grupa dobila naziv *hvarska kulturna grupa*. Do drugog svjetskog rata to je bila jedina poznata neolitska faza na području Dalmacije.

Nakon drugog svjetskog rata istraživanje neolita u Dalmaciji znatno je napredovalo. 1951. u selu Danilu istočno od Šibenika otkrivena je nova kulturna grupa, nazvana po selu *danilska grupa*. G. 1953. i 1955. Josip Korošec izveo je opsežnija iskapanja toga nalazišta.² Grupa zahvaća srednji neolit.

¹ G. Novak, *Prethistorijski Hvar, Grapčeva špilja*, Zagreb 1955, str. 1—381, gdje se nalazi dotadašnja literatura; zatim isti, »Markova špilja na otoku Hvaru, novo nalazište neolitske obojene keramike«, *Arheol. radovi i rasprave I*, Zagreb (1959), str. 5—60; II (1962), str. 19—102; IV—V, 1967, str. 95 i d.; isti, *Atti del VI Congresso intern. d. sc. preist. e protost. II*, Firenze (1965) i dr. Cjelovitu bibliografiju G. Novaka usp. u Š. Batović, »Bibliografija mlađeg kamenog doba u Dalmaciji«, *Diadora 3* (1965), str. 242—244.

² J. Korošec, *Neolitska naseobina u Danilu Bitinju*, Zagreb 1958—1959, str. 7—216, T. I—CXIV; isti, *Danilo in danilska kultura*, Ljubljana 1964, kao i ostala literatura u Š. Batović, *Diadora 3* (1965), str. 236—237.

Na lokalitetu Barica u selu Smilčiću kod Zadra 1955. otkrivena je uz danilsku fazu i starija faza obilježena impresso-keramikom. Tu sam 1957—1959. i 1962. izveo sistematska iskapanja.³

Iako danas imamo podataka o čitavom nizu neolitskih lokaliteta, malo se njih sistematski istraživalo, pa ne možemo još dobiti o tome detaljnu sliku. Ipak, danas se može dati skica razvoja i pregled neolita, a mogu se razjasniti i mnoge pojave važne za proučavanje neolita na Jadranu, Balkanu i u Italiji.

Prema tome neolit u Dalmaciji možemo podijeliti na *stariji*, *srednji* i *mlađi* ili po najvažnijim lokalitetima na *smilčićku* ili *impresso*, *danilsku* i *hvarsku fazu*, što znači na kulturne skupine. Svaka je od tih faza različito istražena i na nejednakom broju poznatih lokaliteta.⁴

Koristeći se novim rezultatima, možemo pratiti razna kretanja u neolitu na ovom području, kulturne i druge odnose sa susjednim područjima i kulturnim grupama. Veoma je interesantno zato utvrditi odnos Dalmacije i Jadrana prema Grčkoj i južnom Balkanu uopće, odraze geografskog položaja i ulogu u razvoju neolitskih civilizacija, kao i uporediti faktore i oblike toga razvoja.

Stariji neolit

Impresso-keramika starijeg neolita otkrivena je u Dalmaciji u Smilčiću, Ninu, Vrsima, Bribiru, Danilu, pećini Škarin samograd, Markovoj špilji na otoku Hvaru, pećini Gudnji na otoku Pelješcu.⁵ Nijedan od tih lokaliteta nema starijih — mezolitskih — slojeva, niti je mezolit uopće dosad ustanovljen u Dalmaciji, a paleolit samo na tri nalazišta. Najjasnije stratigrafske podatke i najviše materijala dao je Smilčić, a i Nin. Osim toga Smilčić je dao i danilsku fazu, dok se u Ninu nalazi isključivo impresso-faza. Stariji neolit na oba ova lokaliteta potpuno je identičan. U Smilčiću je utvrđen tačan položaj starijeg neolita pomoću okomite i vodoravne stratigrafije. Prvih pet lokaliteta predstavljaju otvorena naselja, a zadnja tri pećinska naselja.

³ Š. Batović, *Stariji neolit u Dalmaciji*, Zadar 1966; isti, »Neolitsko nalazište Smilčić«, *Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru X* (1963), bibliografija u *Diadora 3* (1965), str. 22 i d.; A. Benac, *Studien zur Stein und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan*, 42. BRGK 1961; *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu*, Sarajevo 1964.

⁴ Š. Batović, »Razvoj istraživanja prapovijesti u Dalmaciji«, *Radovi Fil. fak. u Zadru 2* (1963), a samog neolita u Š. Batović, *Stariji neolit u Dalmaciji*, 1966, str. 14 i d.

⁵ Š. Batović, *Stariji neolit u Dalmaciji*, 1966.

Osim po ulomcima glinenog lijepa, kuće se nisu mogle ustanoviti. Mogu se utvrditi samo odijeljeni krugovi tamnog kulturnog sloja s većom količinom materijala, ostaci nastambi od granja, slično kao u Castellaro Vecchio na Liparima.⁶

Kamena industrija ima mikrolitski karakter. Nema glačanih predmeta, sjekira ni strelica. Postoje samo kremeni nožići, strugala, oštrice i žrvnjevi. Nema opsidijana. Pojedinačno se javljaju kremeni predmeti geometrijskog oblika. Osjeća se općenito mezolitska tradicija capsijenskog tipa.

Javljaju se i koštani predmeti (šila, gladilice) i probušene školjke.

U ovom periodu javlja se najstarija keramika u Dalmaciji. Posude su izrađene od slabo pročišćene pečene zemlje, s velikom količinom krupnih kamenčića. Ponekad se površina posuda glačala. Javljaju se primarni i nerazvijeni oblici: kuglasto-ovalni lonci, konične i polukuglaste posude i bikonične zdjele. Posude uvijek imaju ravno dno, ponekad tek nešto udubljeno odozdo, ili malu prstenastu nogu s ravnim ili malo uvučenim dnom. Ručice su vrlo rijetke, kao i probušene rupe.

Posude se ukrašavaju pretežno impresso-tehnikom (T. I, 1—8; II, 1—6), ali se dosta često javlja i tehnika udubljanja (T. II, 7). Dosta su brojni i primjerci premazivanja površine, odnosno monohromije. Impresso-ukras izvodio se najviše žigosanjem rubom nazubljenih ili nenazubljenih školjaka (*Cardium*, *Mytilus*, *Arca Noe*, *Pectunculus* i dr.) (T. I, 1—4, 7) a ponekad i poledinom školjke *Cardium*. Žigosanje se vršilo i raznim drugim kamenim ili koštanim predmetima. Utiskivanje noktom ili prstom vrlo je rijetko. Tehnike su ukrašavanja kombinirane samo ponekad. Ukras, uglavnom, prekriva cijelu površinu posude, ali ih ima i neukrašenih. Monohromija se javlja na ukrašenim i neukrašenim posudama. Izuzetno, javlja se i crvena inkrustacija.

Glavni su motivi impresso-ukrasa jednostavni otisci rubom školjaka, a zatim dvostruki otisci spojeni na jednom kraju; najčešći su povezani otisci u obliku zaobljenog cik-cak motiva. Ponekad se ti motivi imitiraju ubadanjem raznim predmetima. Inače se ubodima raznih oblika obično izvode vodoravni nizovi. Ukras je redovito grupiran u vodoravne pojase. Udubljanjem se obično izvode vodoravne linije, također grupirane u pojase. Međutim, tom su se tehnikom izvodili i potpuno geometrijski motivi: cik-cak vrpce (T. II, 6) i nizovi trokuta koji leže ili vise o vodoravnim pojasma linija. Oni se javljaju i u impresso-tehnici.

⁶ L. Bernabò Brea — M. Cavalier, »Stazioni preistoriche delle Isole Eolie«, *Bull. pal. it.* XI (1957), str. 6.

Na pojedinim lokalitetima može se pratiti postanak i razvoj tehnike udubljivanja i urezivanja, pa pravolinijskih, geometrijskih motiva iz impresso-tehnike i motiva.

Na području Jugoslavije otkrivena je slična kultura u Slovenskom primorju,⁷ na Verudici kod Pule, u pećini Sredi na otoku Cresu, Vorganska peć na Krku, Vela jama na Lošinju,⁸ pa u Zelenoj pećini u Hercegovini i Crvenoj stijeni u Crnoj Gori.⁹ U Crvenoj stijeni impresso-fazi pripada treći stratum i nastavlja se direktno na mezolitski sloj, što se vidi po kamenoj industriji te prve neolitske faze, koja ima jake mezolitske tradicije. I u pećini Sredi postoje stariji slojevi. Po karakteru keramike najbliži su dalmatinskim nalazištima lokaliteti na sjevernom Jadranu, jer i u njima prevladava cardium-tehnika, što je u Zelenoj pećini i Crvenoj stijeni rijetkost, zbog velike udaljenosti od mora. Međutim, izvan Dalmacije nema cik-cak motiva, nema urezivanja i udubljivanja ni geometrijskih motiva. Impresso-motivi u Sredi, a i u ostalim nalazištima, iako se izvode školjkama, mnogo su jednostavniji i primarniji. U Crvenoj stijeni i Zelenoj pećini prevladavaju jednostavniji motivi nego u Dalmaciji, izvedeni redovito ubadanjem raznim predmetima, slično kao u donjim slojevima u Coppa Nevigata i otocima Tremeiti. Po primarnim elementima, slojevi s impresso-keramikom u Sredi i Crvenoj stijeni idu na početak neolita. Zelena pećina je nešto mlađa, dok se Smilčić i Nin datiraju na kraj starijeg neolita.

Prema tome, u zapadnom dijelu Jugoslavije — primorskom pojasu — postoje dvije razvojne faze i dvije prostorne podgrupe impresso-keramike starijeg neolita. Jedna se nalazi neposredno uz morsku obalu i upotrebljava pretežno morske školjke za ukrašavanje keramike (Cres, Krk, Nin, Smilčić). Druga je podgrupa (Zelena pećina, Crvena stijena) udaljena od mora i umjesto školjkama ukrašava drugim predmetima ili, pretežno, prstima. Po tome je druga grupa bliža Starčevo-Körös kompleksu. Izravni dodiri te grupe i Starčevo-Körös područja javljaju se u srednjoj Bosni, gdje

⁷ J. Korošec, »Neolit na Krasu in v Slovenskem primorju«, *Zgodovinski časopis* XIV (1960); F. Leben, »Stratigrafija in časovna uvrstitev jamskih najdb na Tržaškem Krasu«, *Arh. vest.* XVIII (1967).

⁸ V. Miroslavićević, »Jamina Sredi«, *Arh. radovi i rasprave I* (1959), str. 142 i d., T. II; isti, »Impresso-cardium keramika na otocima Cresu, Lošinju i Krku«, *Arh. radovi i rasprave II* (1962); isti, »Prethistorijski objekti na otoku Cresu«, *Ljetopis Jug. akad.* 64 (1960), str. 205 i d., T. II, III; B. Bačić, »Razvoj Arheološkog muzeja Istre u Puli, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske XVII, 4—5, 1968, str. 9.

⁹ A. Benac, »Zelena pećina«, *Glasnik Zemaljskog muzeja* (dalje GZM) XII, Sarajevo (1957), str. 61 i d.; isti, »Crvena stijena — 1955«, *GZM XII* (1957), str. 19 i d.; A. Benac—M. Brodar, »Crvena stijena — 1956«, *GZM XIII* (1958), str. 21 i d.; A. Benac, *Studien*, 42. BRGK (1961), str. 68 i d.

se nalaze importirani primjerci s kraja starijeg neolita na Jadranu s materijalom starčevačke kulture. Prema karakteru materijala i vrlo maloj količini impresso-keramike u odnosu na ostalu keramiku u starčevačkoj grupi, ona se javlja pretežno kasnije od ove grupe na obali. A. Benac je dosad datirao Smilčić od 3000—2800, tj. kasnije od Starčeva i Crvene stijene.¹⁰

A. Benac kaže da Zelena pećina i Crvena stijena po svom karakteru leži u blizini granice istočno — i zapadnomediterranske oblasti s impresso-keramikom, ali bliže zapadnoj mediteranskoj oblasti.¹¹

Ornamentalni sistem Crvene stijene i Zelene pećine uklapa se potpuno u dosta bogatiji repertoar naših obalnih nalazišta, a pogotovo bolje poznati kompleks impresso-keramike jugoistočne Italije. Zato naša nalazišta pripadaju krugu impresso-keramike srednjeg Mediterana. Pojedine jače ili slabije analogije i sličnosti nalaze se po cijelom Mediteranu, ali impresso-keramika u Dalmaciji čini tipološko i kulturno jedinstvo, pa donekle i jedinstvenu kulturnu grupu jedino s apulo-materanskim područjem impresso-keramike u južnoj Italiji. Dalje postoje izuzetno dosta jake sličnosti u sjevernoj Africi (jedino se oblici u sjevernoj Africi razlikuju). Ali na pojasu Dalmacija — južna Italija — sjeverna Afrika postoje vrlo slični uvjeti razvitka keramike, ukrasne tehnike, motivi i koncepcija dekoracije, što mora biti posljedica veza.

Impresso-keramika u Liguriji, južnoj Francuskoj i Španjolskoj ima sličnosti s Dalmacijom više u tehnicu obrade i ukrašavanja keramike, međutim oblici i dekorativni sistem daju uglavnom drukčiju sliku.¹²

Grčka ima u ovom pogledu poseban položaj. Novim otkrićima posljednjih godina, prvenstveno u Tesaliji, dosta je proširena slika razvoja neolita u Grčkoj. Otkrivene su nove starije i dopunjene dosad poznate faze. Prema sistematizaciji, koju je dao V. Miložčić, neolit u Tesaliji (a time uglavnom u Grčkoj uopće) dijeli se na Protosesklo i Vorsesklo, Sesklo i Dimini. Larissa i Rachmani-faze stavljaju se u bakreno doba.¹³ Miložčić dijeli Protosesklo na dva sloja, od kojih stariji i ujedno prvi sloj s keramikom, naziva Früh-Keramikum. Vorsesklo-fazu dijeli na četiri sloja: Buntpolierte, Barbotin, Nagel i Cardium-keramika. S. S. Weinberg Protosesklo i Vorsesklo faze razmatra kao stariji neolit.^{13a}

¹⁰ 42. BRGK 1961, str. 72, 91, sl. 4, 9.

¹¹ A. Benac, »Zelena pećina«, GZM XII (1957), str. 74.

¹² Š. Batović, *Stariji neolit u Dalmaciji*, 1966, str. 125 i d.

¹³ V. Miložčić, »Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien (1953—1958)«, *Jahrbuch des RGZM* 6 (1959), str. 1 i d.

^{13a} S. S. Weinberg, »The stone Age in the Aegean«, *The Cambridge ancient History* I (1965), str. 19 i d.

U sloju Früh-Keramikum javlja se monohromna keramika jednostavnih oblika: kuglasto-ovalne i konične posude bez nogu ili s malim prstenastim, nešto udubljenim nogama.¹⁴ U drugom sloju Protosesklo-faze, uz iste pojave, nalaze se posude s crveno bojanim geometrijskim motivima (cik-cak vrpce, girlande, trokuti, četvero-kuti, polukrugovi) pa antropomorfne figure i plastika. Ima dosta visokih i udubljenih nogu i posuda s razvraćenim obodom.¹⁵

U Vorsesklo-fazi javlja se kao novo u prvom redu impresso-keramika ukrašena bockanjem, noktom i prstom koja se razvijala kroz četiri stupnja.¹⁶ Slična keramika nastavlja se kroz Sesklo-fazu. Oblici su razvijeniji. Miložić Vorsesklo-fazu upoređuje s impresso-keramikom u Jugoslaviji i Italiji.¹⁷

Da bi se stariji neolit u Dalmaciji mogao uporediti s neolitom u Grčkoj, potrebno je upozoriti na još neke momente.

Na cijelom Mediteranu u najnižim slojevima s keramikom u nastavku na beskeramičke slojeve nalazi se uvijek impresso-keramika s primarnim i najjednostavnijim svojstvima. U najstarijim slojevima s impresso-keramikom nikad se ne javlja polihromija, već kasnije. Tehnike urezivanja i geometrijski motivi također su se kasnije razvili iz impresso-keramike i motiva (najbolje se to može pratiti u Jugoslaviji, Italiji i sjevernoj Africi).

Ako pogledamo situaciju u Grčkoj, to je sasvim drugo. U Argissa-Maguli ustanovljen je paleolit, mezolit i beskeramički neolit ispod slojeva s keramikom, ali u kamenoj industriji nema direktnog kontinuiteta iz beskeramičkih u keramičke slojeve,¹⁸ kao što je to u Crvenoj stijeni. U najstarijim slojevima (Protosesklo) s keramikom u Grčkoj nema impresso-keramike, što bi bilo logično s obzirom na razvoj keramike uopće. U tim starijim slojevima od slojeva s impresso-keramikom javljaju se u Grčkoj dosta razvijeniji oblici keramike, tehnika bojanja, udubljivanje, vrlo razrađeni geometrijski sistem ukrašavanja i plastika, što je sve tipološki razvijenije od prvotnih svojstava impresso-civilizacije. Impresso-keramika u Grčkoj pokazuje sekundarne i razvijenije elemente.

Još je potrebno razmotriti kako se i kada pojavila keramika u Grčkoj. Kako smo vidjeli, primarna impresso-civilizacija nije u Grčkoj (bar u Tesaliji) još ustanovljena. Ona će se vjerojatno naći, jer je nemoguće da je Grčka, istaknuta na Mediteranu, bila izoli-

¹⁴ V. Miložić, *sp. dj.*, str. 7, sl. 5; D. R. Theocharis, »Nea Makri«, *Mitteil. d. Deutschen archäol. Inst.*, Athen. Abteilung 71 (1956), str. 8 i d. sl. 10 i d.

¹⁵ V. Miložić, *sp. dj.*, str. 8—10, sl. 6, 7, 8, br. 1, 4.

¹⁶ Isto, str. 9—11, 19, 31—32, sl. 9, br. 5, 7, T. 2.

¹⁷ Isto, str. 11.

¹⁸ Isto, str. 5 i d.; usp. i beskeramičke slojeve u: D. R. Theocharis, »*Ἐκ τῆς προκεραμικῆς Θεσσαλίας προσορίνης ἀνασκαφικῆς ἐκθέσεως*«, *Thessalika A, Volos* (1958), str. 70 i d.; S. S. Weinberg, *sp. dj.*, str. 9 i d.

rana od te kulturne pojave. Zapadna grčka obala slabo je istražena. Izgleda da se slična impresso-kultura našla u Epiru i na otocima Krfu, Leukas i Itaci, ali nije dovoljno poznata, pa je sada ne možemo razmatrati. Postojeći najstariji slojevi s keramikom u Tesaliji nisu i apsolutno najstariji. Danas poznata impresso-keramika u Grčkoj jedna je sekundarna pojava u toku već dugog razvoja keramike. Da je ta impresso-keramika u Grčkoj nastala kao strani elemenat govori osim stratigrafskog položaja i njen tipološki razvoj bez kontinuiteta u Grčkoj. Osim toga, ona se samo mjestimično javlja, uglavnom u Tesaliji. Na mnogim lokalitetima, naime, postoji kontinuiran direktan razvoj od Protosesklo-faze u Sesklo-keramiku bez impresso-primjesa.

Impresso-keramika u Grčkoj nova je pojava samo kao dekorativni sistem, dok se oblici razvijaju uglavnom kontinuirano.

Interesantno je da se u Sesklo-fazi pojedinačno nastavlja sličan tip impresso-keramike, pretežno ukrašen cik-cak motivima.¹⁹

Prema svojstvima danas najnižih slojeva s keramikom u Grčkoj, može se zaključiti da je Grčka primila proizvodnju najstarije keramike s Prednjeg Istoka u fazi već daljeg razvoja, kad se na tom području nije više proizvodila impresso-keramika. To potvrđuje ne samo import kamenih posuda već i tipološki razvoj keramike na Prednjem Istoku. U Mersinu, Tarsusu ili u Çatal Hüyük javlja se u kasnom neolitu, a nastavlja se na stariji neolit s impresso-keramikom,²⁰ sasvim slična monohromna keramika kao u sloju Früh-Keramikum u Grčkoj. Mladi sloj Protoseskla s bojanom keramikom potpuno je paralelan s početkom eneolita na Prednjem Istoku, a nastao je također pod njegovim utjecajem. Zajednički su im mnogi dekorativni elementi (slikanje motiva crvenom bojom i dr.), a od oblika posebno kuglasta posuda s visokim cilindričnim, odnosno koničnim vratom.²¹ Jednako je u Grčkoj slijedeći sloj, prvi sloj Vorsesklo-faze karakterističan po buntpolierte keramici kao na Prednjem Istoku u punom eneolitu (slojevi XVI—XIX u Mersinu).

¹⁹ V. Milojčić, *sp. dj.*, str. 13, sl. 11, br. 3, 4, 8, T. 2, br. 1—3.

²⁰ J. Garstang *Prehistoric Mersin*, Oxford 1953; H. Goldman, «Excavations at Gözli Kule», *Tarsus II*, New Jersey (1956), str. 70 i d.; K. Bittel, *Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens*, Tübingen 1950, str. 21 i d., sl. 52; Seton Lloyd, *Early Anatolia*, London 1956, str. XX, 75 i d.; F. Schachermeyr, «Prähistorische Kulturen Griechenlands», *Realencyklopädie der Classischen Altertumswissenschaft* 44, XXII/2 (1954), str. 1363 i d.; J. Mellaart, *Earliest Civilisations of the Near East*, London 1965, str. 100, sl. 88.

²¹ J. Garstang, *sp. dj.*, str. 59, sl. 35, 93, br. 5, T. XXII b, 1; D. R. Theocharis, «Nea Makri», *Mitteil. d. Deutsch. arch. Inst.* (1956), str. 12; isti, «Pirassos», *Thessalika B.* (1959), sl. 9. br. 1; J. Mellaart, *sp. dj.*, str. 100, sl. 88.

Iako je impresso-keramika u Grčkoj po nedostatku cardiuma bliža istočnom Mediteranu nego zapadnom, ona ipak nema užitih veza s impresso-slojevima na Prednjem Istoku. Razdvajaju ih različit stratigrafski položaj, razvijeniji dekorativni sistem i oblici u Grčkoj, kao i njena sekundarna pojava uopće. Zato se podrijetlo impresso-keramike u Grčkoj ne može tražiti u Maloj Aziji gdje ona nestaje s ranim neolitom, nasuprot ostaloj keramici.

Važno je ovdje podsjetiti se da impresso-keramika u Italiji nestaje s prvom fazom srednjeg neolita, u Francuskoj i Španjolskoj traje u ranom i srednjem neolitu, a u sjevernoj Africi živi kroz cijeli neolit.

Mnogo kasniju pojavu impresso-keramike u Grčkoj moguće je objasniti utjecajem područja na kojem se duže zadržala, po svemu zapadnog Mediterana. Potrebno je uočiti sve te elemente koji dosad nisu detaljno razrađivani, kako bi se mogao odrediti relativan odnos Dalmacije i Grčke. Dosad se ovi problemi u literaturi ograničuju na uopćenu tvrdnju o sinhronizaciji A2 ili Vorsesklo-faze s impresso-pojavama na Mediteranu i kod nas.

Poznata je veza južne Italije (posebno Sicilije) i sjeverne Afrike. Tim pravcem su se, izgleda, širile iz Afrike pojedine kulturne pojave. U sjevernoj Africi, u zadnjem sloju s kamenom industrijom, nalazi se keramika s ravnim dnom i približno cilindričnim oblikom, a ukrašena je većinom razvijenijom impresso-tehnikom, pretežno motivima crta sastavljenih od uboda.²² Interesantno je da se vrlo slični cilindrični oblici posuda i uglavnom identični ukrasni motivi kratkih vodoravnih linija izvedenih ubodima nalaze u Vorsesklo-fazi, a produžuju se i u Sesklo-fazu u Grčkoj.²³ Jednako se tako u Vorsesklo-fazi javlja i kuglasta posuda s niskim cilindričnim vratom, vrlo česta od najstarijeg neolita u sjevernoj Africi.²⁴ I cik-cak motiv izveden impresso-tehnikom iz Sesklo-faze ima analogije u sjevernoj Africi.²⁵

Potpuno identični elementi bojane keramike drugog sloja Protosesklo-faze u Grčkoj nalaze se u južnoj Italiji, Siciliji i Liparima. Identični su oblici, crvene vrpce i većina motiva. To je u Italiji

²² A. Jodin, »Les grottes d'El Khril a Achakar«, *Bull. d'arch. marocaine* III (1958—1959), str. 299, 303, 306, sl. 18—21, T. X, XI.

²³ Isto, sl. 18—20, T. XI, 1, 4, 6, 7; V. Milošević, *sp. dj.*, sl. 8, br. 5, 8; 9, br. 5; 10, br. 1, 5; 11, br. 1, 3, 8; X. Tsountas, *Al proistorikai akropoleis Dimentlou kat Sesklou*, 1908, T. 13, br. 2, 5, 8; 14, br. 2, 4, 5, 7, 10.

²⁴ V. Milošević, *sp. dj.*, sl. 9, br. 7, 10, 13; A. Jodin, *sp. dj.*, str. 291—292, sl. 15, br. 2.

²⁵ V. Milošević, *sp. dj.* sl. 11, br. 3, 4, 8; X. Tsountas, *sp. dj.*, T. 13, br. 4; 14, br. 4, 5; R. Vauflrey, *L'art rupestre nord-africain*, *Archives de l'Inst. de paléont. humaine*, Memoire 20, 1939, sl. 42, br. 25; G. Bakalakis, »Proistorikos sinoikismos para te Melitaia», *Thessalika B*, 1959, sl. 3, br. 5.

prva faza srednjeg neolita (Castellaro Vecchio ili Matera-Capri I) s najstarijom bojanom keramikom kao u Grčkoj, ali miješana nasuprot ove faze u Grčkoj, s ostacima impresso-keramike starijeg neolita, što je najznačajnija razlika dvaju područja.²⁶ S obzirom na postojanje impresso-faze starijeg neolita u Italiji i odsutnost toga sloja u Grčkoj, razlike su razumljive. Bojana keramika u Italiji nastala je bez sumnje pod utjecajem Grčke.²⁷

Pojedine tehnike, kompozicije, motivi i oblici impresso-keramike u Grčkoj naliče dosta na pojave u Dalmaciji, iako je opća slika različita. Tako su dosta slični uglast ili cik-cak ukras, ukrašavanje »noktom«, duguljasti ili trokutasti ubodi, dvostruki otisci kao naši izvedeni nenazubljenom školjkom i drugi.²⁸ Neki su motivi potpuno identični.²⁹ Razlike pojačavaju mnogo razvijeniji oblici u Grčkoj, pa crveno bojanje impresso-motiva u Sesklo-fazi³⁰ i druge pojave kojih nema u Dalmaciji.

U Grčkoj postoje i različiti elementi kojih nema drugdje, zatim česta pojava kratkih linija od uboda, koja se susreće samo u sjevernoj Africi. Neke se pojave nalaze u južnoj Italiji. Grčka se vezuje uz područje Jugoslavije, posebno s jugozapadnim dijelom (Crvena stijena, Zelena pećina) i Starčevo-kompleksom (Makedonija, Srbija i Vojvodina sve do Mađarske) motivom otiska prsta ili štipanjem, što se u Dalmaciji javlja rijetko ili nikako.

Impresso-keramika u Grčkoj ne može se tehnikom izrade vezati uz Dalmaciju (jer je kvalitetnija), nego više uz Italiju, a osobito uz Starčevo-kompleks.

²⁶ L. Bernabò Brea—M. Cavalier, *sp. dj.*, str. 14, sl. 5; L. Bernabò Brea, *Sicily before the Greeks*, London 1957, str. 48 i d.; Š. Batović, *Stariji neolit u Dalmaciji*, 1966, str. 125 i d.

²⁷ L. Bernabò Brea—M. Cavalier, »Civiltà preistoriche delle Isole Eolie e del territorio di Milazzo, *BPI* X (1956), str. 90; L. Bernabò Brea, *Gli scavi nella caverna delle Arene Candide*, vol. 2, 1956, str. 165; isti, »Il neolitico e la prima civiltà dei metalli nell'Italia meridionale«, *Atti del primo convegno di studi sulla Magna Grecia*, 1962, str. 70.

²⁸ V. Milošević, *sp. dj.*, sl. 11, br. 3, 4, 8, T. 2; G. Bakalakis, *sp. dj.*, sl. 3, br. 5; X. Tsountas, *sp. dj.*, T. 13, br. 1—5; 14, br. 3, 5, 8, 9, (kod nas T. III, 2, 4, 6, 8); K. Grundmann, »Aus neolithischen Siedlungen bei Larissa«, *Ath. Mitteil.* 57, 1932, T. XX, 1, 2, 6, 7, 11, 14 (kod nas T. III, 1, 3, 7); G. Velde, »Anthropologische Untersuchungen und Grabung in einer Höhle der jüngeren Steinzeit auf Levkas«, *Zeit. für Ethnol.* (1912), sl. 9; M. G. Papadopoulos, »Magoullitsa neolithikos sinoikismos para ten Karditsan«, *Thessalika A* (1958), sl. 4; G. E. Milonas, *He neolithike epokhe en Helladi*, Athenal 1928, sl. 3.

²⁹ X. Tsountas, *sp. dj.*, T. 13, br. 1, 2, 4, 5; 14, br. 3, 8 (kod nas T. III, 2, 4—6).

³⁰ V. Milošević, *sp. dj.*, sl. 11, br. 3, 4, 8. Osvrt na odnose starijeg neolita u Dalmaciji prema Grčkoj usp. u: Š. Batović, *Stariji neolit u Dalmaciji*, 1966, str. 118 i d.

Gledajući isključivo tipološki, impresso-keramika u Grčkoj predstavlja fazu daljeg i konačnog razvoja ove vrste, i s te strane mogla bi se uporediti s prvom fazom srednjeg neolita u južnoj Italiji, koja u Dalmaciji nije sigurno utvrđena. Ako je sadašnja slika razvoja neolita u Grčkoj u osnovi i približno realna i konačna, postoje po svemu dosta velike teškoće u upoređivanju Dalmacije i Grčke.

Kako smo vidjeli, zasad se ne može dokazati autohton razvoj impresso-keramike u Grčkoj. Ona je stran elemenat. (Zapadna obala Grčke nedovoljno je poznata i istražena.) Ne može se ustanoviti ni pojedinačan centar iz kojeg se širila ova keramika. Njena specifičnost rezultat je kompleksnih faktora: strani utjecaji, geografski položaj, dugi lokalni razvoj i postepeno širenje. Sličnosti s Dalmacijom uvjetovane su, moguće, i vremenskim, a posredno i teritorijalnim dodirom, ali i jednakim proizvodnim sredstvima i sličnim društveno-privrednim stanjem primitivne zemljoradnje.

Uz slabu dokumentaciju ove keramike u Grčkoj i slabu istraženost nije još moguće tačno sagledati sve te elemente.

Po svemu izgleda da se impresso-keramika u Grčkoj širila iz više pravaca sa zapada, možda iz sjeverne Afrike, južne Italije i jugozapadne Jugoslavije gubeći udaljavanjem od obale i trajanjem u vremenu primarne primorske elemente (školjka kao glavno dekorativno sredstvo). Zato je sasvim vjerojatno da se najbližnja impresso-keramika ovoj na našoj obali nalazi u zapadnoj Grčkoj. Iz Grčke se impresso-keramika širila na sjever, gdje se razvio Starčevo-Körös kompleks, što potvrđuje, osim tipoloških i dekorativnih elemenata, i njegova kasnija pojava, jer se Starčevo-grupa datira uporedo s Vorsesklo, Sesklo i Dimini-fazom.³¹ Starčevo se uglavnom može uporediti s krajem starijeg i dijelom srednjeg neolita u Dalmaciji.

Na kraju relativan odnos Dalmacija—Grčka. Stariji neolit (impresso-faza) u Dalmaciji prethodi fazi Castellaro Vecchio u Italiji, koja se može uporediti s drugim slojem Protosesklo i početkom Vorsesklo u Grčkoj. Prema tome, stariji neolit na našoj obali razvio se nešto prije, pa se mora uporediti s Früh-Keramikum u Grčkoj, ali je impresso-keramika i kod nas najvjerojatnije trajala do

³¹ D. Garašanin, *Starčevačka kultura*, Ljubljana 1954, str. 139; M. Garašanin, »Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien«, 39. *Bericht RGK* (1958), str. 9—12; D. — M. Garašanin, »Iskopavanje u Tarincima na lokalitetu Vršnik«, *Zbornik na Štipskiot Narodn muzej I*, (1959), str. 61 i d.; isti, »Neolitska naselba Vršnik kaj selo Tarinci«, *Zbornik na Štipskiot Narodn muzej II* (1961), str. 7 i d.; B. Čovlč, »Tragovi preistoriskih migracija u sjeveroistočnoj Bosni«, *Članci i građa za kult. ist. istočne Bosne III*, Tuzla (1959), str. 5 i d.; isti, »Rezultati sondiranja na preistoriskom naselju u Gornjoj Tuzli«, *GZM*, XV—XVI, 1961, str. 79 i d.

početka Vorsesklo-faze. To se može rastumačiti tako što se pri kraju upotrebe i s izumiranjem impresso-keramike na Jadranu, kad dolazi do kontakta između Italije i Grčke utjecajem bojane keramike (tipa Castellaro) počela moda impresso-keramike širiti obratno sa zapada ili zapadne obale Grčke na grčko kopno.

Srednji neolit

Poznat je kao *danilska faza* i kulturna grupa. Najbogatija su nalazišta Danilo i Smilčić.³² Ova je grupa u Dalmaciji utvrđena još na lokalitetima: Privlaka, Islam Grčki, Bribir, Mratovo, Piramatovci, Markova špilja i pećina Pokrivenik na otoku Hvaru, pećina Škarin samograd kod Drniša, pećina Gudnja na Pelješcu.

Danas se može reći da je danilska kultura bila raširena na području cijele Dalmacije, Hercegovine, Hrvatskog primorja i Istre, odnosno da je zauzimala čitav primorski pojas istočne jadranske obale, isto područje kao i impresso-keramika starijeg neolita. Jedino zasad nije sasvim jasno da li je na cijelom tom području bila potpuno jedinstvena ili je sadržavala pojedine lokalne posebnosti i varijante. Južna granica danilske kulture vjerojatno se nalazila na području Albanije, gdje su se našli slični elementi, osobito slika keramika danilskog tipa. Međutim, u Albaniji se našla i Dimini-kultura Tesalije, pa je moguće da su se obje kulture susretale na tlu Albanije, premda tu još nije jasan njihov stratigrafski i kronološki odnos.

U Smilčiću je ustanovljena jasna evolucija danilske grupe, i ona se može podijeliti na četiri stupnja.

Već na koncu starijeg neolita nastaju pojedini elementi (udubljanje, inkrustacija, geometrijski motivi: trokut, romb, cik-cak, ovalan, kuglast i bikoničan oblik) koji će predstavljati osnovna svojstva srednjeg neolita. Ipak se u Smilčiću ne može ustanoviti direktan kontinuitet iz starijeg u srednji neolit. Između obje faze postoji kraći prekid, koji odgovara prvoj fazi srednjeg neolita u Italiji (Castellaro Vecchio), kad još traje impresso-keramika miješana već sa svim osnovnim elementima punog srednjeg neolita (bojanje, geometrijski motivi, urezivanje). Izgleda da je taj prelazni stupanj otkriven u Dalmaciji jedino u pećini Škarin Samograd i Gudnja, ali rezultati još nisu publicirani.

U danilskoj fazi javljaju se novi elementi nepoznati prije (kao spiralni ukras, fina polihromna keramika, plastika, bijela inkrustacija, posude na četiri noge, pa niz drugih novih oblika).

³² Vidi bilješke 2 i 3. U tim je radovima navedena ostala literatura.

Danilska je grupa već na početku potpuno razvijena. Javlja se već savršena spirala i sve ostale pojave ove grupe. Potpuno je nestala impresso-keramika. Početna slika danilske grupe govori o njenom dužem prethodnom razvoju.

Tek u ovoj fazi javlja se tehnika glačanja kamenih predmeta, nalaze se strelice, jezičaste i kalupaste sjekire bez ušice, ali nisu česte. Javlja se i opsidijan. Česti su kremeniti predmeti (noževi, strugala, pile, svrdla), kamene gladilice, žrvanj, čekić, dlijeta, perle, narukvice, prsten. Brojni su i koštani predmeti: gladilice, šiljci, šila, cijevi, prsten, žviždaljke, lopatice, udice, dlijeta. Izrađevine od školjaka su rijetke (narukvice, perle) ili su školjke samo probušene.

Prevladava gruba keramika kod koje je glina miješana s kalcitom. U manjoj količini javlja se fina keramika od žute gline, odlično pročišćena i isključivo bojana (T. V, 4).

Oblici su raznovrsni: plitice, polukuglaste (T. V, 2) i bikonične zdjele (T. V, 1; VI, 1), zvonaste (T. V, 4), kuglaste i konične šalice i veće posude, kuglastoovalni lonci, kuglaste posude s visokim koničnim vratom (T. V, 3). Posude na četiri noge s kosim recipijentom i velikom prstenastom ručicom česte su i karakteristične za danilsku grupu (T. VI, 3, 4). Zdjele i šalice imaju većinom zaobljeno dno, dok ostale posude posjeduju različite noge, od niskih prstenastih do visokih cilindričnih nogu.

Keramika danilske grupe ide u red najdekorativnijih keramičkih grupa uopće. Ukrašavanje se izvodilo raznim tehnikama, najčešće urezivanjem, udubljivanjem i crvenom inkrustacijom. Brojni su i primjerci ukrašeni polihromijom, većinom na finom, a u manjoj mjeri i na grubom posuđu. Plastični ukras, monohromija, bijela inkrustacija javljaju se u manjoj količini. Najčešći su ukrasni motivi spirale i šrafirani trokuti, ali se javlja niz drugih motiva i varijacija: romb, šahovska ploča, meandar, cik-cak kombinacije itd. Motivi imaju strogo geometrijski karakter (dio motiva na T. IV).

Bojana keramika³³ kroz čitavu danilsku fazu pokazuje uglavnom ista svojstva. Na finoj bojanoj keramici motivi se izvode sivom bojom redovno na bjelkasto premazanoj površini. Motivi su ograničeni širokim crvenim vrpčama, koje su ponekad obrubljene crno (T. V, 4). Na gruboj keramici motivi su izvedeni smeđom

³³ J. Korošec, »Ceramica dipinta della costa dalmata«, *BPI* 65 (1956), str. 293 i d.; isti, *Neolitska naseobina u Danilu Bitinju, 1958—1959*, str. 40 i d.; isti, *Danilo in danilska kultura*, 1964, str. 25 i d.; Š. Batović, »Neolitsko nalazište Smilčić«, *Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru* (1963), str. 108 i d.

ili crnom bojom direktno na posudi, a ograđeni su također crvenim vrpčama (T. VI, 1, 2). Motivi na bojanjoj keramici isključivo su pravolinijski. Spirala se javlja samo pojedinačno.

U starijem sloju danilske grupe u Smilčiću karakteristični su jednostavnost i siromaštvo ukrasnih motiva. Nalaze se redovno tehnika udubljanja, urezivanja, polihromija, crvena inkrustacija, a od motiva šrafirani trokut i spirala. U III sloju očituje se mnogo veći bogatstvo ukrasnih tehnika i motiva, uz rascvat prijašnjih elemenata: bijela inkrustacija, plastičan ukras (spirala, rebra i dr.), kanelure, šahovska ploča, meandraste i cik-cak kombinacije, rombovi. Danilska grupa tada doživljava vrhunac razvoja. U najmlađem sloju raniji su oblici razvijeniji; motivi se potpuno degeneriraju, gube stroga geometrijska svojstva. Nestaje dekorativna bujnost, polihromija i fina keramika. Česta je monohromija.

Životinjska i ljudska plastika dosta je rijetka (T.VII), osim simboličnih likovnih predstava zvonasta oblika, uglavnom ne realističnih, već stiliziranih. J. Korošec, a poslije njega i drugi autori nazvali su zvonaste primjerke phallosom, što se ne može dokazati. S obzirom na brojne analogne pojave, osobito u butmirskoj kulturi, najvjerojatnije su to stilizirane likovne predstave.³⁴

Danilsku grupu najviše je dosad istraživao J. Korošec. On, međutim, nije dao jasan sud o pojedinim problemima niti je neke od njih rješavao, kao: podrijetlo te grupe, postanak pojedinih elemenata, prvenstveno bojane keramike, spirale, odnos ove grupe prema Mediteranu, posebno prema Grčkoj i drugo. Mnogi od tih problema, pogotovo pomoću Smilčića i novih rezultata u Jugoslaviji, Italiji i Grčkoj, mogu se riješiti, ili bacaju na ovo područje novo svjetlo.

Pojedini elementi danilske grupe izvan Dalmacije i obalnog pojasa nalaze se u srednjem neolitu u Hercegovini, Crnoj Gori, pa u kakanjskoj i butmirskoj grupi u Bosni, kao i na području Kosova i Metohije. Radi se u prvom redu o pojavi posuda na četiri noge, identičnim oblicima, spiralnom ukrasu i dr. Prema tome početak butmirske grupe dodiruje se s krajem danilske grupe. Uopće, zbivanja i svojstva neolita u Dalmaciji imaju dosta jak odraz na okolna područja (Istru, Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru).

Na području Jugoslavije tip bojane keramike danilske grupe javlja se isključivo u Dalmaciji, a pojedinačno i u srednjoj Bosni.

³⁴ J. Korošec, *Danilo in danilska kultura*, 1964, str. 25 i d.; Š. Batović, *Argo* IV—VI, 1965—67, str. 9 i d.; isti, *Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru* (1963), str. 123. O tom problemu posebno usp. Š. Batović, *Problem kulta phallosa u danilskoj kulturi*, *Diadora* 4, 1968, str. 5—44; J. Korošec, *Zanimivi kulturni predmeti v neolitu jadranskoga kulturnega kroga*, *Zgod. časopis XIX—XX*, 1965—1966, str. 65—80.

Rekli smo da su pojedini oblici, motivi i tehnika u danilskoj grupi naslijeđeni iz starijeg neolita i razvili se na domaćem tlu. Danilska je grupa dijelom, međutim, nastala i pod stranim utjecajem.

Spirala i fina bojana keramika javljaju se od početka danilske faze. Spirala se nije razvila na jugoistoku. Najvjerojatnije je nastala u Dalmaciji gdje ima najbogatiji i specifičan razvoj. Ne može se dokazati ni podrijetlo spirale u danilskoj kulturi iz srednje Evrope. Iz danilske grupe spirala se raširila u butmirsku grupu, što potpuno potvrđuju kronologija i evolucija tehnike izrade i oblici spirale u obje grupe, kao i izravan import u butmirsku iz danilske grupe.

Korošec je pokušao riješiti problem bojane keramike pomoću odnosa Danila s Ripoli-grupom u Italiji. Iako su obje grupe najbližnje, zbog postojećih razlika on je pretpostavio neki treći centar kao izvor za produkciju i eksport te keramike,³⁵ a najzad dolazi do zaključka da nije importirana i da je danilska utjecala na Ripoli-grupu. Novak pretpostavlja da je slikana keramika danilskog tipa importirana s egejskog područja ili s Istoka.³⁶ Cijeli problem ne smije se, međutim, odvojiti od danilske grupe, kao ni južne Italije i Grčke u cjelini.

Fina bojana keramika danilske grupe tehnički, nizom oblika, motiva i bojanjem identična je s bojanom keramikom južne Italije. Poteškoću čini nedostatak stratigrafske dokumentacije u Italiji, osim na Liparima. Ipak se ovo pitanje pomoću Lipara i pojedinih pojava u ostaloj Italiji može donekle riješiti.

Bojana keramika danilske grupe paralelna je potpuno s drugom i dijelom treće faze srednjeg neolita u južnoj Italiji, tj. kulturom Matera-Capri II (ceramica dipinta a bande marginate), starijim dijelom kulture Serra d'Alto (ceramica dipinta meandrospiralic) i Ripoli I fazom: vrpce, trokuti, rombovi, jednaki oblici, boje, tehnika obrade i dr.³⁷ Bojani meandrospiralni motivi perioda Serra d'Alto ne javljaju se na bojanoj keramici danilske grupe, ali se

³⁵ J. Korošec, *BPI* 1956, str. 318—320; isti, *Neolitska naseobina u Danilu Bitinju*, 1958—1959, str. 107—116; isti, *Danilo in danilska kultura*, 1964, str. 66; G. Cremonesi, «Il villaggio di Ripoli alla luce dei recenti scavi», *Riv. sc. preist.* XX, 1 (1965), str. 90 i d.

³⁶ G. Novak, *Atti del VI Congresso intern. d. sc. preist. e protost.* II (1965), str. 330.

³⁷ L. Bernabò Brea, *Arene Candide* 2 (1956), str. 204 i d.; isti, *Sicily before the Greeks*, 1957, str. 50 i d.; isti, «Il neolitico e la prima civiltà del metalli nell'Italia meridionale», *Atti del primo convegno di studi sulla Magna Grecia*, Napoli (1962), str. 64, 70 i d.; isti — M. Cavalier, *BPI* 1965, str. 22 i d., sl. 8, 13 1; Š. Batović, *Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru* X (1963), str. 116 i d.; isti, *Stariji neolit u Dalmaciji*, 1966, str. 166 i d.; G. Cremonesi, *sp. dj.*, str. 90 i d.

svi nalaze na keramici ukrašenoj udobljivanjem, poput druge faze srednjeg neolita u Italiji. Osim toga, bojani motivi na keramici tipa Serra d'Alto ograničeni su vrpčama ispunjenim cik-cak linijama ili nizom tačaka, a ti se elementi, ne javljaju u danilskoj grupi, već se reflektiraju u kasnijoj, hvarskoj. I urezana keramika prve i druge faze srednjeg neolita u Italiji vrlo je slična danilskoj, a pojedini su primjerci identični, pa se smatra da su importirani iz danilske faze.^{37a}

Polihromija se počela primjenjivati u Dalmaciji u dodirima s južnom Italijom i Grčkom, ali se ona u Dalmaciji prestala producirati prije nego u Italiji. Postojalo je uzajamno djelovanje obaju područja, ali se može ustanoviti i samostalan razvoj pojedinih elemenata na svakom području. Između ostalog i spirala je u Italiji morala nastati pod utjecajem Dalmacije.

Mnoge pojave na bojanoj keramici vode preko Italije u Grčku, a dalje u Malu Aziju. Grčka nije tako direktno i mnogostruko vezana s Dalmacijom kao Italija. Uz identične pojave postoje i osjetne razlike u boji, motivima, pa i u ponekim oblicima. Jasan je, međutim, put širenja bojane keramike iz Grčke u Italiju i Dalmaciju. Postoje, izgleda, i kopneni odnosi Grčka—Dalmacija. Osim pojava na bojanoj keramici, mogu se ustanoviti i drugi kulturni elementi na liniji Dalmacija—Italija—Grčka—Mala Azija, ili Dalmacija—Grčka. L. Bernabò Brea je s pravom zaključio da se u južnoj Italiji i na jadranskim obalama nalazi ista kultura, samo s različitim provincijalnim svojstvima, srodna onoj u Grčkoj.^{37b}

Spomenuli smo pojavu kuglaste posude s visokim koničnim vratom u protoeneolitiku Male Azije (Mersin, Tell Halaf), a odatle u Protosesklo fazi u Grčkoj. Taj se oblik, a s njim i motivi od snopova cik-cak linija razvija i prenosi kasnije u Sesklo i Dimini-fazu u Grčkoj, drugu i treću fazu srednjeg neolita u Italiji, pa danilsku grupu u Dalmaciji.³⁸ Identičan pravac pokazuje i zvonasta

^{37a} G. Cremonesi, *sp. dj.*, str. 130, 154; A. Palma di Cesnola, *Gli scavi di Francesco Zorzi a Cala Tramontana (S. Domino)*, *Atti della X^a riunione scientifica, In memoria di F. Zorzi, Verona* (1965), str. 96, 99.

^{37b} L. Bernabò Brea, *sp. dj.*, *Atti del primo convegno, Napoli* (1962), str. 76.

³⁸ Vidi bilj. 21; H. Schmidt—M. Oppenheim, *Tell Halaf, Paris* 1939, str. 334, sl. 9; F. Schachermeyr, *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, 1955, sl. 6, br. 43; 7, br. 1, 8; 15, br. 8; Wace—Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge 1912, str. 101, sl. 52 (kod nas T. X, 5); V. Milošević, *sp. dj.*, sl. 11, br. 10; 16, br. 21; 17, br. 6; isti, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin 1949, T. 7, br. 4, 5; 8, br. 2—4; X. Tsountas, *sp. dj.*, T. 16, br. 1, 2; 17, br. 1; L. Bernabò Brea—M. Cavalier, *BPI* 1950, str. 22, sl. 8 c, d, e, h, 14, 30; M. Mayer, *Molfetta und Matera*, 1924. T. XVIII, 10, XIX, 5, 11, 12 i dr.

šalica ili »terina«, vrlo česta u danilskoj grupi.³⁹ U danilskoj grupi, kao i u Grčkoj još od Proto- i Vorsesklo-faze čest je kuglast oblik s prstenastom ili šupljom koničnom nogom. U Sesklo-fazi, kao i u danilskoj nalaze se i visoke cilindrične noge.⁴⁰

Neki oblici pokazuju drukčiju sliku. Bikonične zdjele razvile su se u Dalmaciji iz starijeg neolita. U danilskoj fazi dominantan je oblik takve zdjele s konkavnim gornjim dijelom (T. V, 1). Nalazi se i u III sloju Zelene pećine. Identičan tip donedavna bio je karakterističan za Larissa-fazu u Grčkoj.⁴¹ Miložčić je, međutim, ustanovio takav oblik još u Dimini-fazi,⁴² iako su one u Grčku došle do punog izražaja tek u I fazi (T. IX, 1—5). Evolucija ovih posuda u Grčkoj, a ni drugdje ne može se ustanoviti. Po svemu izgleda da im je centar bio u Dalmaciji i da su odatle išle direktno u Grčku. U Dalmaciji se javljaju dosta prije konca neolita.⁴³ Na zapadu ove zdjele postaju osnovni keramički oblik tek u Lagger-Cortailod-Chassey kulturama mlađeg neolita i u eneolitu, kao što se njihov utjecaj osjeća i u slavenskoj kulturi.

Sličan je problem polukuglastih zdjela. One su isto tako vrlo brojne kroz cijelu danilsku fazu,⁴⁴ kao nigdje drugdje osim kasnije u hvarskoj grupi. U Grčkoj se one nalaze u srednjem i mlađem

³⁹ U. Reolini, *La più antica ceramica dipinta in Italia*, Roma 1934, sl. 17; M. Mayer, *sp. dj.*, T. XVIII, 12, XX, 9; V. Miložčić, *Chronologie*, T. 6, br. 4, 12; 10, br. 2; isti, *Jahrbuch RGZM* 1959, sl. 10, br. 2, 7; 11, br. 2, 4, 5; Wace—Thompson, *sp. dj.*, sl. 44 b, 45, 86 a, b; F. Schachermeyr, *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, 1955, str. 126, 128, sl. 31, br. 1, 3; L. W. Kosmopoulos, *The prehistoric inhabitation of Corinth*, 1948, str. 1, T. I b; Garstang, *sp. dj.*, sl. 11, br. 10; 20, br. 28; 118, br. 1, 3, 4, 10, 13, 14; J. Korošec, *Neolitska naseobina u Danilu Bitinju*, T. XLIX, 1—3, LXXXIII, 1—3, LXXXIV, 2, LXXXVIII, 1, CVI, 1, CIX, 1 i dr.; Ch Delvoye, »Remarques sur la seconde civilisation néolithique du continent grec et des îles avoisinantes«, *BCH LXXIII*, 1949, I, 11a, 17a; Š. Batović, *Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru* (1963), str. 104 i d., sl. 1, br. 3.

⁴⁰ V. Miložčić, *Jahrbuch RGZM* 1959, sl. 12, br. 2; E. Kunze, *Orchomenos II*, München 1931, T. XXII, 1 c, e; J. Korošec, *Neolitska naseobina u Danilu Bitinju*, T. XCVI, 1, 2, 6.

⁴¹ V. Miložčić, *Chronologie*, T. 10, br. 6, 8, 14, 15 (kod nas T. IX, 1—4); Blegen, Gonia, *Metropolitan Museum studies III*, 1930, T. I e; S. S. Weinberg, »Remains from Prehistoric Corinth«, *Hesperia* 1937, str. 502, sl. 15 a, b, 24 a—c; E. Kunze, *sp. dj.*, sl. 4; 19; M. Cavalier, »Les cultures préhistoriques des îles éoliennes et leur rapport avec le monde égéen«, *BCH LXXXIV*, 1960, str. 325, sl. 2; D. R. Theodoris, »Neolithika ek tes perikthes tes Iolkoy«, *Thessalika A*, 1958, sl. 5, 6; S. S. Weinberg, *Excavations at Prehistoric Ela-teia*, 1959, *Hesperia XXXI*, 2, 1962, sl. 8, br. 4.

⁴² V. Miložčić, *Jahrbuch RGZM* 1959, sl. 13—15.

⁴³ M. Cavalier, *sp. dj.*, str. 325; Š. Batović, *Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru* (1963), str. 104 i d., sl. 1, br. 1.

⁴⁴ J. Korošec, *Neolitska naseobina u Danilu Bitinju*, T. XXXII, 1, L., 1, 2, LIV, 1, LXXXI, 1.

neolitu, pa u *I'* (Larissa) fazi (T. IX, 6—10),⁴⁵ kao i u mlađem neolitu Italije (stile di Diana).⁴⁶ Ove su posude u Grčkoj i Italiji razvijenije i mlađe nego u danilskoj fazi i idu uglavnom uporedo s najmlađim stupnjem u Smilčiću i s hvarskom fazom.

Karakterističan je još jedan oblik koji povezuje Grčku i Dalmaciju: kulturna posuda na četiri noge. Te su vaze u danilskoj grupi jedna od bitnih karakteristika, a Dalmacija je daleko najbogatije područje ovog tipa. Sporadično se taj oblik, ali već s nešto evoluiranim elementima, javlja u Zelenoj pećini, Crvenoj stijeni, kakanjskoj i butmirskoj grupi, u Reštanima na Kosovu, pa na području Istre.⁴⁷ Očito je da on nije udomaćen u tim područjima i da je naknadno razvijen pod utjecajem Dalmacije.

Identične posude na četiri noge našle su se na više lokaliteta u Grčkoj: Korintu, Rachmani, Larissi, Tsangli, Elateji, Haeroneji.⁴⁸ U Grčkoj se datiraju većinom u B2, a neke od A3 β do početka *I'* perioda, ili od mlađeg dijela Sesklo-faze do sredine Dimini-faze. Interesantno je da su redovito ukrašene urezivanjem, a i motivima potpuno sličnim danilskoj grupi. Na primjerima iz Korinta i

⁴⁵ V. Miložić, *Chronologie*, T. 10, br. 10—12 (kod nas T. IX, 5, 6); isti, *Jahrbuch RGZM* 1959, sl. 19, br. 1—3; D. R. Theocharis, »Nea Makria«, *Ath. Mitteil.* (1956), str. 18, sl. 41, T. 10, 11, 14; Wace—Thompson, *sp. dj.*, sl. 86 c, d; E. Kunze, *sp. dj.*, str. 12, sl. 7; S. S. Weinberg, *Gonia*, sl. 26; isti, *Hesperia XXXI*, 2, 1962, str. 172 i d., sl. 8, br. 1—3, sl. 11; Š. Batović, *Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru* (1963), sl. 1, br. 2; M. Cavalier, *BCH* 1960, sl. 1, br. 5—7 (kod nas T. IX, 7).

⁴⁶ L. Bernabò Brea—M. Cavalier, *BPI* 1956, sl. 17 b—d, 18 b, e; isti, *Meligunis Lipára, La stazione preistorica della contrada Diana e la necropoli protostorica di Lipari I*, Palermo 1960, sl. 13—15, T. VIII, 3—10, X; M. Cavalier, *BCH* (1960), sl. 1, br. 1.

⁴⁷ Š. Batović, »Neolitske kulturne posude iz Smilčića«, *Arh. vest.* IX—X/2, 1958—1959, str. 79 i d.; isti, *Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru* (1963), str. 105, T. VIII, 4, 5; J. Korošec, *Neolitska naseobina u Danilu Bitinju*, str. 55 i d. sl. 9, 10, T. XVII—XXV; isti, *Danilo in danilska kultura*, 1964, str. 28 i d., T. 8—11, 36; A. Benac, *Osnovna obilježja neolitske kulture u Kaknju*, *GZM XI*, 1956, str. 172, 173, 176—177, T. V, VI; isti, »Crvena stijena—1955«, *GZM* 1957, str. 27, 44, sl. b, T. IV, 4; isti, »Zelena pećina«, *GZM*, 1957, str. 70, 76, T. XIII, 5, 6; W. Radlmsky—M. Hoernes, *Die neolithische Station von Butmir*, Wien 1895, T. IV, 18; F. Fiala—M. Hoernes, *Die neolithische Station von Butmir II*, 1898, T. V, 14; F. Leben, *sp. dj.*, T. 21, br. 1—3; J. Korošec, *Zgod. časopis* 1960, T. V, 10, VIII, 1, 2.

⁴⁸ G. Soteriades, »Proletorika aggeia Halronelas kai Elateias«. *Eph. Arch.* (1908), sl. 7; S. S. Weinberg, *Hesperia* 1937, str. 507, sl. 28, 30; isti, »Solving a Prehistoric Puzzle«, *Archaeology* 15, 4 (1962), str. 262 i d.; isti, *Hesperia XXXI*, 2 (1962), str. 190 i d., sl. 12, T. 63 i d.; isti, »The Stone Age in the Aegean«, *The Cambridge ancient Hist.* I (1965), str. 41; H. Frankfort, *Studies in early pottery of the Near East II*, London 1927, T. IV, 7; L. W. Kosmopoulos *sp. dj.*, str. 30, sl. 5, 6, T. IV j (na sl. 5 rekonstrukcija je pogrešna: noga je prikazana kao ručica); K. Grundmann, *sp. dj.*, str. 108, T. XXIII, 1; Wace—Thompson, *sp. dj.*, str. 99—100, sl. 50 a, str. 204, sl. 142 f; V. Miložić, *Germania* 41/2 (1963), str. 401.

Rachmani javljaju se spiralni motivi, nizovi trokuta i dr.,⁴⁹ koji se najčešće javljaju u Danilu i Smilčiću. U Grčkoj te vaze predstavljaju sporednu i naknadnu pojavu s degeneriranim svojstvima bez tradicije. Ukrasni motivi i tehnika također nisu uobičajeni u Grčkoj, a po potpunim analogijama s danilskom grupom mora se njihovo podrijetlo povezati uz direktne veze Grčke s Dalmacijom.

Spirala i meandar, karakteristični elementi Dimini faze, nemaju prethodnika u Grčkoj. Njihova pojava u Grčkoj zastupljena je već krajnje evoluiranim motivima. Oni su se tu morali pojaviti pod utjecajem sjevernih područja, gdje su se prije razvili i gdje se može pratiti njihova evolucija.⁵⁰ Možda je neku ulogu u tome imala i Dalmacija, bar preko kulturnih posuda. Zato je nesigurna tvrdnja da su spirala i meandar u srednjem neolitu Italije nastali pod utjecajem Dimini-faze u Grčkoj. U Dalmaciji su ti motivi s jasnom evolucijom tipološki stariji nego u Grčkoj i mnogo bliži primjerima u Italiji. U Tesaliji je spiralni ukras tipičan i čest u III i IV stupnju Dimini-faze i pojedinačno se javlja u II stupnju, ali je već tada degeneriran i identičan s nekim primjercima u hvarskoj fazi.

Vjerojatno je u vezi s utjecajima sa zapadnog Balkana i pojačana pojava tehnike urezivanja u Dimini-fazi u Grčkoj.

Oba područja povezuje i rijetka antropomorfnu plastika u danilskoj fazi (T. VII, 1, 2), kojoj se nalaze vrlo bliske analogije u Grčkoj.⁵¹ U Grčkoj je ovaj tip plastike dosta stariji i javlja se još od Protosesklo-faze.⁵² U Tesaliji i Makedoniji, kao i u cijeloj jugoistočnoj Evropi, nalazi se plastika s dugom valjkastom glavom i velikim trokutastim nosom. To su i osnovna svojstva plastike u danilskoj kulturi, osobito u Smilčiću. U Grčkoj se nalaze, iako rijetko, i stilizirane likovne predstave zvonastog oblika.⁵³ Njihov prototip izgleda da se najprije razvio na Prednjem Istoku, pa vjerojatno preko Grčke utjecao na razvoj u danilskoj kulturi u kojoj su postali bitna pojava i doživjeli bogat lokalni razvoj. Zato podrijetlo plastike u danilskoj kulturi treba tražiti u vezi s tim područjima.

⁴⁹ H. Frankfort, *sp. dj.*, T. IV, 7; L. W. Kosmopoulos, *sp. dj.*, sl. 5, 6 (kod nas T. X, 2, 3).

⁵⁰ O podrijetlu Dimini kulture usp.: M. Garašanin, »Zum Problem der Dimini Wanderung«, *Ath. Mitteil.* 69/70, I; F. Schachermeyr, *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, 1955, str. 108 i d.; isti, »Prähistorische kulturen Griechenlands«, *Realencyklopädie* 44, XXII/2, 1954, str. 1378 i d.

⁵¹ Wace—Thompson, *sp. dj.*, str. 124, sl. 74 b, str. 163, sl. 109 b; L. W. Kosmopoulos, *sp. dj.*, str. 65, T. IV a (kod nas T. X, 1, 4).

⁵² D. R. Theodoris, »Pyrrasos«, *Thessalika B* (1959), T. IIβ; R. J. Rodden, *Balkan Studies* 5 (1964), str. 114, T. 3 A; isti, *Scientific American* 212, 4, 1965, str. 88.

⁵³ P. Goessler, *Alt—Ithaka*, 1927, str. 338, sl. 86 e; K. Grundmann, *Jahrbuch des deutschen Arch. Inst.* 68 (1953), str. 6 i d., sl. 6, 7, 14, 15; W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, 1939, str. 157, sl. 24, 35 k, l, m.

Analogije se nalaze i u životinjskoj plastici. Na oba područja javljaju se životinjske figure s recipijentom na leđima (T. VII, 3).⁵⁴ što su interesantne, iako ne izolirane pojave.

Uvjeti razvitka pojedinih kulturnih pojava u Grčkoj i Dalmaciji svakako su kompleksni i ne ovise samo o kontaktima Grčke s Dalmacijom.

Među ukrasnim motivima u Sesklo i Dimini-fazi uopće postoji osim spomenutih također niz analogija s Dalmacijom. U Grčkoj prevladava tehnika bojanja, u Dalmaciji urezivanja. Iako ne tako česte identičnosti kao s Italijom, postoje ipak dosta bliske kombinacije bojanja kao u Grčkoj. Zbog nedostatka krivolinijskih motiva u danilskoj bojanoj keramici, jednostavnosti kompozicija, pojedinih sličnih ili identičnih motiva, danilska bojana keramika može se uporediti pretežno sa Sesklo-fazom, ili sa srednjim neolitom u Grčkoj. Međutim, mnogi motivi i druge pojave povezuju danilsku fazu dijelom i s Dimini-fazom. Uzrok takvog stanja je u tome što je na razvoj bojane keramike u Dalmaciji utjecala Sesklo-faza, jednako kao i u Italiji prije nego se tehnikom bojanja počela izvoditi spirala i meandar. Kada su se takvi motivi u Italiji počeli izvoditi bojanjem pod ranijim utjecajem urezane keramike iz Dalmacije, polihromija na finoj keramici u danilskoj grupi nestaje, a nastavlja se na grubljoj keramici, a kasnije i u posebnoj lokalnoj tehnici u hvarskoj fazi.

Kao i u Dimini-fazi, javlja se u danilskoj grupi i obrubljivanje motiva tamnom bojom. Sistem bojanja, vrste boja kao i kompozicije često se razlikuju, ali ima i dosta analognih pojava: upotreba smeđe boje, bjelkasto premazivanje pozadine. Crvena boja u Grčkoj upotrebljavala se za izvođenje, a u danilskoj grupi za ograničavanje motiva.

Na koncu treba upozoriti i na niz sličnih ili identičnih motiva u Grčkoj i Dalmaciji, prvenstveno na: šrafirane ili pune trokute (A3β, A3γ, B3α, B3γ, F1)⁵⁵ rombove ili motive šahovskih polja (A3β, A3γ, B3α),⁵⁶ cik-cak vrpce od snopova linija bez ili sa kutovima pro-

⁵⁴ CH. Delvoye, *sp. dj.*, str. 99, sl. 30.

⁵⁵ Isto, sl. 17 a; Wace—Thompson, *sp. dj.*, str. 99, sl. 44 c, str. 136, sl. 83 a, str. 202, sl. 142 a, 21 j (kod nas T. X, 9); F. Schachermeyr, *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, 1955, sl. 38, br. 11; L. W. Kosmopoulos, *sp. dj.*, sl. 5, T. I b; D. R. Theocharis, *Thessalika A* (1958), T. I; K. Grundmann, *sp. dj.*, T. XXVI, 5; E. Kunze, *sp. dj.*, str. 19, T. IX, 4, str. 12, T. I, 1, str. 37, T. XVII, 1 a, e, f, h; G. E. Milonas, *He neolithike epokhe en Helladi*, 1928, str. 55, sl. 60β, str. 53, sl. 57; S. S. Weinberg, *Hesperia XXXI*, 2, 1962, T. 56, c, 4, d, 1 i d., 57, c, 3 i d.

⁵⁶ Wace—Thompson, *sp. dj.*, str. 31, sl. 21 g, 22, str. 136, sl. 83 g, 1, str. 172, sl. 188 (prvi i treći lijevo), (kod nas T. X, 7); L. W. Kosmopoulos, *sp. dj.*, str. 1, T. II c; X. Tsountas, *sp. dj.*, str. 188, sl. 99, T. 20, br. 4 (kod nas T. X, 10); D. R. Theocharis, *Thessalika A* (1958), sl. 12, 13; E. Kunze, *sp. dj.*, str. 35, T. XVIII, 2c, XIX, 5e; P. Goessler, *Die Ergebnisse der Ausgra-*

duženim u trokute, urezane meandraste vrpce ispunjene trokutima (A3 α , A3 β , B2, B3 δ , B3 ξ)⁹⁷ cik-cak linije (I'1).⁹⁸ Takvi motivi u danilskoj grupi izvode se tehnikom urezivanja i bojanja, dok su u Grčkoj uglavnom bojani.

U zadnjem stupnju danilske grupe pojavljuje se visoka šuplja noga s rombastim izrezima kao u Dimini-fazi u Grčkoj.⁹⁹

Na osnovi navedenih pojava očito je da su postojali stalni dodiri i kretanja kulturnih elemenata iz Grčke prema Jadranu, a dijelom i obratno. Međutim, nema dokaza o prenosu tih elemenata migracijom stanovništva. Bez sumnje se taj proces odvijao postepenim i neposrednim dodirima, a dobrim dijelom posredno u vezi s Italijom.

Benac uspoređuje danilsku fazu s Dimini i Larissa-fazama u Tesaliji, što se ne može u potpunosti opravdati.¹⁰⁰

Svi elementi govore da danilska faza u Dalmaciji ide uporedo sa Sesklo i početkom Dimini-faze u Grčkoj ili u Italiji uporedo s Matera-Capri II, Ripoli I i početkom Serra d'Alto-fazama.

Mladi neolit

Obilježava ga *hvarska grupa*, nazvana prema otoku Hvaru, gdje su ustanovljeni prvi i dosad najbogatiji nalazi, prvenstveno u Grapčevoj špilji i Markovoj špilji. Benac tu grupu naziva hvarsko-lisičićka grupa, prema nalazištu Lisičićima u Hercegovini.

Nalazišta ove grupe jesu Grapčeva špilja, Pokrivenik, Markova špilja na Hvaru, Rača špilja na otoku Lastovu, Vela špilja i Jakasova špilja na otoku Korčuli, pećina Škarin samograd kod Drniša, Gospodska pećina na izvoru rijeke Cetine, Biskupija, pećina Tra-

bungen auf Leukas, W. Dörpfeld, *Alt — Ithaka*, 1927, str. 337, sl. 88 a; G. E. Milonas, *sp. dj.*, str. 55, sl. 60a; H. Hansen, *Early civilisation in Thessaly*, Baltimore 1933, str. 28, sl. 10, br. 5, str. 32, sl. 12, br. 3; S. S. Weinberg *Hesperia* 1962, T. 57, c, 4, 8, T. 58, a, 3, 4; Ch. Delvoye, *sp. dj.*, sl. 11 a.

⁹⁷ Wace—Thompson, *sp. dj.*, str. 101, sl. 52, sl. 130, sl. 79, p, str. 200, sl. 140 e, 141, sl. 84 e, f, T. III, 1; L. W. Kosmopoulos, *sp. dj.*, T. I, b (kod nas T. X, 6); D. R. Theocharis, *Thessalika B* (1959), sl. 17, br. 7, 8; isti, *Nea Makri*, *Ath. Mitteil.* 1956, str. 16, sl. 27, 13 (gore), 14 (dolje); S. S. Weinberg, *Hesperia* 1962, T. 55, c, g, 56, a i dr.; Ch. Delvoye, *sp. dj.*, sl. 17 f, 12, br. 2. Snopovi cik-cak crta, rombovi itd. produžuju se još od Protosesklo-faze u Grčkoj, usp: Theocharis, *Nea Makri*, T. 4 i d.; E. Kunze, *sp. dj.*, str. 40, T. XIX, 4; G. E. Milonas, *sp. dj.*, str. 14, sl. 5, str. 32—33, sl. 37, str. 54, sl. 59. (kod nas T. X, 8).

⁹⁸ E. Kunze, *sp. dj.*, T. V, 1, VI, 1 f.

⁹⁹ Isto, str. 40, T. II, 3; X. Tsountas, *sp. dj.*, T. 10, br. 2; K. Grundmann, *Magula Hadzimisiotiki*, *Ath. Mitteil.* 62, 1937, str. 65, T. 33.

¹⁰⁰ A. Benac, *Studije ...*, 1964, str. 93, sl. 8; Š. Batović, *Stariji neolit u Dalmaciji*, 1966, str. 166 i d., sl. 2.

danj u Zatonu šibenskom i Gudnja na Pelješcu.⁶¹ Nalazišta izvan Dalmacije: Lisičići, Zelena pećina u Hercegovini, Vela špilja na Lošinju, Jamina Sredi na Cresu,⁶² brojni nalazi u Istri i Slovenskom primorju (okolini Trsta),⁶³ jak utjecaj i import hvarske keramike nalaze se u butmirskoj kulturi, a pojedinačno i na istok do Drine (Popov Do).⁶⁴

Osnovni oblici ove grupe jesu polukuglasta zdjela s izvučenim rubom ili prstenastim vratom (T. XI, 3; XII, 3; XIII), pa kuglaste posude sa ili bez prstenastog ili koničnog vrata (T. XI, 1, 5; XII, 1). Osim njih ima drugih varijanata (npr. bikonične zdjele). Velik broj posuda odlično je glačan i premazan većinom tamnom ili smeđom bojom koja se ne otire. U nalazištima hvarske grupe u Dalmaciji te

⁶¹ G. Novak, *sp. djela*; isti, »Caverna con ceramica dipinta dell'età della pietra nell'isola di Lesina nell'Adriatico«, *BPI* IV, 1940; isti, »Nuovi ritrovamenti di ceramica dipinta nell'isola Hvar (Lesina) nell'Adriatico«, *Riv. sc. preist.* V (1950); isti, »Nuovi ritrovamenti di ceramica dipinta nell'isola Hvar (Lesina) nell'Adriatico«, *Atti del I^o Congresso intern. di preist. e protost. mediterranea*, Firenze 1950; isti, »Istraživanje spilja Ormanice i Markove, i gradine Gračišće na otoku Hvaru«, *Ljetopis Jug. akad.* 63 (1959); isti, »Problems and Chronology of the Finds in the Cave of Grabak«, *Arch. jugosl.* III (1959); isti, »Le nuovissime scoperte delle relazioni fra la costa orientale dell'Adriatico e il mondo mediterraneo nel Neolitico«, *Atti del VI Congresso intern. d. sc. preist. e protost. II*, Firenze 1965; isti, »Le grotte della costa adriatica jugoslava come abitazioni umane«, *Actes du Congrès intern. de spéléologie Bari—Lecce—Salerno* (1958); P. Reinecke, »Ein neuer spiralkera mischer Kreis an der Adria«, *Germania* 1939; M. A. Radmilli, »L'isola di Lagosta nella preistoria«, *In memoria di F. Malavolti*, Modena 1956; J. Korošec, »Zanimive upodobitve na keramičnih fragmentih iz »Grapčeve spilje« na Hvaru«, *Arh. vest.* VIII, 1958/1959; M. Gjiivoje, »Vela špilja na otoku Korčuli novo prethistorijsko nalazište«, *Speleolog* III, 1—2, Zagreb (1955); isti, »Spilja Rača na otoku Lastovuc«, *Naše planine* III, 6, 1951; S. Batović, *Stariji neolit u Dalmaciji*, 1966, str. 23, 86 i d., T. II; A. Benac, *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu*, 1964. (Studien zur Stein- und Kupferzeit im Nordwestlichen Balkan, 42. BRGK 1961), str. 83 i d.; B. Čečuk »Jadran im prethistoriji«, *Pomorski zbornik* 6, 1968.

⁶² A. Benac, »Prethodna istraživanja na neolitskom naselju u Lisičićima«, *GZM* 1954; isti, »Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica«, *GZM* (1955); isti, *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*, 1958; isti, »Zelena pećina«, *GZM* (1957); V. Miroslavljević, »Jamina Sredi«, *Arh. radovi i rasprave* I, 1959; isti, »Prethistorijska nalazišta na otocima Lošinju i Cresu«, *Ljetopis Jug. akad.* 63, 1959; isti, »Prethistorijski objekti na otoku Cresu«, *Ljetopis Jug. akad.* 64 (1960).

⁶³ M. A. Radmilli, »La preistoria della Venezia Giulia e della Dalmazia«, *L'Universo, Riv. di geografia* XXXVIII, 6 (1958); R. Battaglia, »Preistoria del Veneto e della Venezia Giulia«, *BPI* 1958—59, str. 169 i d., 350 i d.; J. Korošec, Neolit na Krasu in v Slovenskem primorju, *Zgod. časopis* XIV (1960), str. 5 i d., T. VI, 2, XI, 3, XII, 5—9, XIII, 1, XIV, 1; F. Leben, *sp. dj.*, *Arh. vest.* 1967, str. 43 i d., T. 1, br. 8, 10, 11, T. 10, br. 8, 9, 11, T. 20, br. 14, 15, 17.

⁶⁴ F. Fiala—Hoernes, *Neolithische Station von Butmir II*, 1898, T. X, 3, 4, 10. U Zemaljskom muzeju u Sarajevu ima dosta neobjavljenih posuda.

glačane i monohromne premazane posude vrlo često imaju bojane motive (T. XII, 3; XIII). Polukuglaste zdjele imaju redovito ispod ruba — po vratu ukras crvenom bojom koja se otire (crusted). Bojani su motivi često obrubljeni urezanim bijelo ili crveno inkrustiranim crtama. Dosta se često upotrebljavala i tehnika urezivanja, ali isključivo na grubim posudama bez glačanja i premaza (T. XI, XII, 1). Urezani motivi izvedeni su nemarno i nepravilno.

Najčešći su motivi: girlande, šrafirani polukrugovi, varijante meandra, spirale i trokuta, snopovi cik-cak crta, pa šrafirane vrpce. Osim geometrijskih javljaju se i realistički motivi.

Zbog ranog otkrića hvarske grupe, prije poznavanja ostalih neolitskih faza u Dalmaciji, pri tumačenju njenog podrijetla i datiranja nastali su nesporazumi, nedovoljno dokumentirane interpretacije, pogrešne komparacije i tumačenja pojedinih pojava. Ova je grupa svoje pravo mjesto dobila tek nedavno, zadnjih nekoliko godina, najviše zaslugom Novaka i Benca. Mnoga pitanja nisu još dovoljno osvijetljena. Jednako tome i odnos hvarske grupe s Grčkom.

Novak tvrdi da je obojena keramika hvarske grupe nastala pod utjecajem mlađeg Dimini-stila i uopće egejskog područja. Za dva ulomka trihromne keramike tvrdi da su direktno importirani iz Dimini. Zbog toga datira hvarsku keramiku uporedo sa B3a, i B3β u Grčkoj.⁶⁵ Na taj način utjecajem s jugoistoka tumači i postanak urezane keramike na Hvaru, pojavu spirale na Hvaru i u Butmiru.⁶⁶

Benac također datira Hvar i Lisičiće uporedo s Dimini-periodom, a na drugom mjestu s Rachmani fazom, s I' fazom, ili s ranim brončanim dobom u Tesaliji.⁶⁷ Benac uz to drži da je kultura Hvara i Lisičića nastala kao posljedica jedne duže migracije stanovništva iz oblasti zapadnog Mediterana, posebno Malte, a u hvarskoj kulturi, da se nalazi zapadnomediteranska i jača egejska komponenta.⁶⁸ Inače, Benac je dosad najpotpunije i najrealnije osvijetlio hvarsku grupu. Osim toga Benac i Korošec zaključuju da između danilske i hvarske faze postoje slabe veze i dodiri, da je hvarska grupa preuzela iz danilske samo neke elemente, da se o kontinuitetu ne može govoriti, odnosno da se hvarska grupa nije razvila iz danil-

⁶⁵ G. Novak, *Prehistorijski Hvar*, 1955, str. 50—55, T. CCXLVII; isti, *Actes du Deuxième congrès intern. de spéléologie*, 1958, str. 200 i d.

⁶⁶ G. Novak, *Prehist. Hvar*, str. 53.

⁶⁷ A. Benac, *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*, 1958, str. 78—82; isti, *Studije o kamenom i bakarnom dobu*, 1964, str. 85 i d., 157.

⁶⁸ A. Benac, *Neolitsko naselje u Lisičićima*, str. 69 i d., 76—78; isti, »Les influences méditerranéennes sur le néolithique des Balkans du nord-ouest«, *Bericht ü. V intern. Kongress für Vor- u. Frühgesch. Hamburg 1958*, Berlin (1961), str. 81 i d.; isti, »Studije o kamenom...«, 1964, str. 86 i d.

ske.⁶⁹ Novak i Korošec smatraju da su danilska i hvarska grupa dijelom istovremene,⁷⁰ što se još ne može dokazati, jer su se obje grupe razvijale postepeno jedna iz druge.

Da bi se odredili tačniji položaj i glavne karakteristike hvarske grupe, potrebno je navedene zaključke svesti u realne okvire.

U vrijeme trajanja hvarske grupe postoje izvjesne veze i paralele između Dalmacije, Grčke i zapadnog Mediterana, ali se ne može dokazati postanak ove faze u Dalmaciji isključivo utjecajem, importom ili migracijom ni s jugoistoka ni s jugozapada, kao što se ne može dokazati direktan import ili migracija stanovništva. Iako se u južnoj Italiji, Siciliji, Malti ili Grčkoj mogu naći slični oblici posuda, motivi, tehnika i faktura keramike (polukuglaste polirane zdjele, motivi girlande, šrafiranih polukrugova, vrpce, crvena boja), ipak je kompletna slika keramike kao i uopće materijalne kulture istovremene faze u tim područjima različita od ove u Dalmaciji. Približuju ih samo pojedinačni i opći elementi. Slični elementi često predstavljaju istovremenu tanju modnu kulturnu facies na cijelom ovom području, koja se formirala uslijed međusobnih dodira, jednakog razvoja i sličnih prilika na Mediteranu uopće u tom periodu.

Kako pokazuju nova istraživanja u Smilčiću, kao glavni faktor u postanku hvarske grupe, nasuprot spomenutim mišljenjima, mora se uzeti danilska faza. Po tome se može potpuno izvesti postepena evolucija hvarske iz danilske faze. K tome treba dodati samo izvjesne vanjske kulturne veze i slične uvjete razvoja. Zadnji, IV sloj danilske faze, najbolje poznat u Smilčiću, pokazuje već degeneraciju i evoluciju klasičnih elemenata danilske grupe i uglavnom sve temeljne elemente hvarske grupe: nestajanje fine polihromne keramike, jaku upotrebu monohromije, crusted tehniku, mnogo manju dekorativnost, degeneraciju geometrijskog ukrasa, vrlo umekšane profile, nemarnost u izvođenju ukrasa, zatim cijeli niz motiva, pa pojedini oblici (poluloptasta zdjela s prstenastim vratom, loptaste posude i dr.), pogotovo u najmlađem sloju, prenose se u hvarsku grupu. Prenosi se i inkrustacija. Već se na kraju danilske faze iz nizova šrafiranih trokuta, cik-cak vrpce ili linija razvijaju polukrugovi, vrpce, girlande, a većina se motiva samo izobličuje. Slično se događa i na drugim područjima. Zbog toga često, osim međusobnog kontakta, postoje slične ili identične pojave.⁷¹

⁶⁹ A. Benac, *Neolitsko naselje u Lisičićima*, str. 67—68; isti, *Studije...*, str. 85 i d.; J. Korošec, *Neolitska naseobina u Danilu*, str. 104—106, 141, 145.

⁷⁰ J. Korošec, »Danilo in danilska kultura«, 1964, str. 68 i d.; Š. Batović, *Argo* 1965—1967, str. 12; G. Novak, *Atti del VI Congresso intern. d. sc. preist. e protost. II* (1965), str. 331; isti, *Arh. radovi i rasprave II*, 1962, str. 97—99; *IV—V*, 1967, str. 224 i d.

⁷¹ S. Batović, *Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru X* (1963), str. 117 i d.; isti, *Argo* 1965—1967, str. 12.

Osnovna razlika između danilske i hvarske faze jest u tome što je hvarska keramika mnogo jače polirana i mnogo manje dekorativna, pogotovo urezana, što u njoj nema fine polihromne žuto pečene keramike, tipične za danilsku fazu, kao i za Italiju i Grčku. Hvarska bojana keramika izrađena je od iste vrste gline kao i gruba keramika, samo je bolje pročišćena, polirana i bojana. Nedostatak fine polihromne keramike tipa Danilo u hvarskoj grupi razumljiv je, jer ona već nestaje pri koncu danilske faze. U zadnjem stupnju danilske faze, kad nestaje fina slikana, javlja se gruba polihromna keramika s crusted tehnikom, koja se prenosi usavršena u hvarsku fazu. Zbog svega toga, osim kronološkog momenta, dva spomenuta trihromna ulomka iz hvarske faze neće biti import iz Dimini, već evoluirana danilska tradicija, jer se u Markovoj špilji nalazi više slično ukrašenih posuda, oblika jednakih kao u keramici hvarske faze, a razvoj i oblici tih motiva, tehnika i boja mogu se pratiti iz danilske faze. Slična keramika u Grčkoj ipak se znatno razlikuje.

Osnovni motivi izvedeni slikanjem u hvarskoj grupi jesu spiraloide i meandarske kombinacije i girlande.

Općenito se, uglavnom, svi motivi na keramici hvarske grupe mogu izvesti iz danilske, samo su degenerirani i izgubili pravilna geometrijska svojstva. Oni se gotovo u potpunosti nalaze u posljednjem stupnju danilske faze u Smilčiću. Bojana se spirala tek počinje upotrebljavati u danilskoj grupi, a iza kraćeg prelaznog perioda s redukcijom polihromije razvija se u hvarskoj grupi, samo na isključivo grubljoj glini.

Isti se proces opaža u Italiji: za bojanom s pravolinijskim motivima, pod utjecajem urezanih motiva, razvija se bojana keramika sa spiralnomeandrastim motivima. Samo, u Italiji se i dalje upotrebljava ista fina glina, a u tehnici bojanja postoji kontinuitet. Zbog sličnog razvoja, a i prema nizu dekorativnih detalja, identičnosti motiva (nizovi tačaka ili cik-cak crta između dviju crta, motiv u obliku slova Z, meandar i spirala), kanelastim i rokelastim ručicama, ova faza u Italiji (III faza srednjeg neolita, *ceramica dipinta meandro-spiralica*, stile Serra d'Alto) pretežno je paralelna s hvarskom fazom. Dalje se hvarska grupa razvija uporedo s mlađim neolitom u južnoj Italiji (stile di Diana) i fazom I C (Zebbug) na Malti.⁷²

Na temelju toga bit će mnogo jasniji odnos Dalmacije i Grčke u ovom periodu. Zbog spomenutih činjenica teško je dokazati i postavku F. Schachermeyra da se Hvar može smatrati jednom ki-

⁷² J. D. Evans, *Malta*, London 1959, str. 54 i d.; T. Zammit, *Prehistoric Malta*, London 1930, str. 107 i d., sl. 31—33; L. M. Ugolini, *Malta*, 1934, str. 63 i d.; L. Bernabò Brea, *Sicily*, 1957, str. 51 i d.; isti — M. Cavalier, *Melignis Lipára I*, Palermo 1960, str. 39 i d.

kladskom stanicom, odnosno da su Kikladi utjecali na postanak hvarske grupe.⁷³ Mogu se dopustiti samo izvjesni dodiri Dalmacije i Grčke.

Geometrijske motive u Syros grupi F. Schachermeyr dovodi iz bandkeramike. Po njemu se ti elementi šire u Grčku pravcem Lengyel—Butmir—Hvar i dalje morem do Kiklada. Kao centre širenja smatra prvenstveno Butmir i Lengyel.⁷⁴ Grbić smatra da se spirala s drugim pojavama širila iz Butmira u Erdelj, Dalmaciju (Danilo) i invazijom u Grčku do Kiklada, ali direktno kopnenim putem uz rijeku Moravu, Vardar preko Tesalije. Uz ovu seobu Grbić povezuje u Dimini-spiralu,⁷⁵ što Schachermeyr razmatra posebno.

O pojavi spirale u Dalmaciji govorili smo već ranije. Ona se javlja već na početku danilske grupe i starija je nego u hvarskoj i butmirskoj grupi, u kojima se samo nastavlja. Spirala nije došla u Dalmaciju s juga ili istoka. Vidjeli smo da je i Dimini faza početkom starija od hvarske, a vremenski se upoređuje sa Starčevom.

Hvarska grupa nije nastala ni pod utjecajem butmirske grupe ni Grčke. Ona je suvremena butmirskoj grupi. Vrlo uske veze s kraja danilske i početnog dijela butmirske faze kasnije se, u doba razvoja hvarske grupe, umanjuju. Butmir se razvija kontinuirano na starijim temeljima i utjecajima iz danilske kulture, a Hvar bržim tempom s dosta većim transformacijama i u kontaktu s drugim područjima. Izravni dodiri hvarske i butmirske grupe izraziti su u toku srednjeg i mlađeg stupnja butmirske kulture. Zato se širenje butmirskih elemenata u Grčku morem ne može dokazati. Grbić ih vodi kopnom i za to nalazi izvjesnih argumenata, ali ne još toliko, da se može opravdati jedna direktna butmirska invazija, iako postoje vrlo jake veze Grčke, Makedonije i Srbije u to doba.

Ostaje činjenica da postoje vrlo izrazite sličnosti kikladskih elemenata u Grčkoj (ne samo na otocima već i na kopnu) i butmirske grupe: kuglasti oblici, piksida, tehnika urezivanja, tekuća spirala, nizovi šrafiranih trokuta, cik-cak linije, motiv »riblje kosti«, šrafirane vrpce itd. (T. XIV, 1—3). Međutim, to su sve također i svojstva danilske faze (usp. T. VIII: T. XIV, 1—3). Osim toga, u Grčkoj se zajedno s kikladskim pojavama, ali i nezavisno od njih, javljaju i elementi hvarske grupe: u prvom redu identične šrafirane vrpce, motiv riblje kosti, kanelasta ručica, šrafirani polukrugovi,

⁷³ F. Schachermeyr, »Prähistorische Kulturen Griechenlands«, *Realencyklopädie*, 44, XXII/2, 1954, str. 1422—1423; isti, *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, 1955, str. 145—146.

⁷⁴ Isto, *sp. mj.*, karta 3.

⁷⁵ M. Grbić, »Butmirska ekspanzija«, *GZM XI* (1956), str. 237 i d.; isti, »Prekласična grnčarija srednjeg Balkana«, *Starinar V—VI* (1954—1955), str. 18—19, karta 9.

niz tačaka između linija (T. XI, 2; XIII, 2; XIV, 4), pa spirala i drugi geometrijski elementi. Kao treći važan element za ovo pitanje, na kikladskim posudama javljaju se žigosani trokutići i slične pojave karakteristične u Dalmaciji u eneolitu.⁷⁶ Njih nema ni u butmirskoj ni u hvarskoj grupi. Javljaju se od konca hvarske grupe i kasnije.

Prema tome ne može se govoriti o jednoj nagloj invaziji butmirske ili druge kulture u Grčkoj iz jednog centra. Može biti govora samo o dosta intenzivnom stalnom kontaktu sjeverozapadnog Balkana i Grčke morem ili kopnom, uslijed čega su se postepeno širile pojedine pojave iz jednog područja u drugo i uzajamno dopunjavale.

Kikladski fenomen možda bi se mogao rastumačiti postepenim širenjem elemenata danilske (moguće i butmirske) grupe prema jugu, što se nastavilo u periodu hvarske faze, da sve to dođe do naročitog izražaja na Kikladima u periodu završetka hvarske i butmirske grupe.

Interesantno je spomenuti da se u mlađem sloju danilske faze u Smilčiću našla životinjska figura s recipijentom na leđima (T. VII, 3) identična kao na kikladima, samo ona na Kikladima ima neke ukrasne motive tipične u Dalmaciji za hvarsku grupu (šrafi-rane vrpce). Sve to govori da su »kikladski« elementi u Grčkoj nešto mlađi od hvarske grupe, a oni i duže traju. To potvrđuje njihova još kasnija pojava na Kreti: kroz cijeli ranominojski period, a naročito intenzivno u Minoen ancien II i III. Prema tome treba i adaptirati apsolutnu kronologiju završetka neolita u Jugoslaviji, jer je dosta nelogično njegovo uobičajeno datiranje na kraj trećeg milenija.

Osim spomenutih, ima čitav niz drugih pojava koje povezuju Dalmaciju i Grčku u mlađem neolitu. Već smo spomenuli identične polirane polukuglaste zdjele karakteristične za Larissa-period, kakve se potpuno nalaze u hvarskoj grupi.⁷⁷ One se dalje susreću u mlađem neolitu Makedonije.⁷⁸ Kao što smo vidjeli, razvile su se, najvjerojatnije iz danilske faze u Dalmaciji i sasvim je moguće da su se odatle raširile prema jugu. U Larissa-fazi nalazi se oblik kuglaste posude s cilindričnim ili koničnim vratom, kakav je tipičan u hvarskoj skupini.⁷⁹

⁷⁶ C. Zervos, *L'art des Cyclades*, Paris 1957; isti, *L'art de la Crète*, Paris 1956, sl. 126, 137, 138, 144—147, 168—172, 250; F. Schachermeyr, *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, 1955, sl. 37, 39, T. IX, XII, 1.

⁷⁷ Usp. bilj. 45, 46.

⁷⁸ W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939, str. 143, br. 35, str. 144, br. 43, 49, str. 146, br. 63, 64.

⁷⁹ V. Milojčić, *RGZM* 6, 1960, sl. 19, br. 5.

Dosta su osjetne sličnosti hvarske grupe i zapadne grčke obale. Naročito su česte sličnosti urezanih ukrasa. Na otoku Leukas javljaju se vrlo slični nizovi trokuta ispunjeni ubodima ili nizovi duguljastih ili točkastih uboda ispod ruba otvora posuda, kanelaste ručice pa motiv »ribljeg mjehura«. ⁸⁰ Na Krfu se nalaze štrafirani polukrugovi, trokuti, plastična rebra s otiskom prsta, ili su rubovi identično ukrašeni prstima. ⁸¹ Vrlo jake sličnosti kao i potpune identičnosti nalaze se dalje u Korintu i okolini, u oblicima kao i urezanom ukrasu u toku Larissa-faze: cik-cak linije, polukrugovi, rombovi i drugi motivi. ⁸² Identični motivi nalaze se dalje u ranoheladskom periodu, prvenstveno cik-cak linije, ⁸³ kad se javljaju ovalne posude s koničnim vratom kao na Hvaru, ⁸⁴ premda je većina oblika nasuprot prethodnoj I' fazi različita od hvarske grupe.

Sasvim isti motivi nalaze se u I' fazi i u drugim područjima Grčke, a odgovaraju potpuno hvarskoj grupi: polukrugovi, štrafirani trokuti, kosa bradavičasta izbočenja (Heroneja, Eutresis, Tesalija), ⁸⁵ kao i slični oblici, zatim nizovi tačkaka ili cik-cak crta između ravnih linija, kao u Ripoli II i III stupnju u Italiji. ⁸⁶ U Larissa-fazi jednako je poznato bojanje crvenom bojom kao u hvarskoj fazi ili u starijem dijelu butmirske kulture.

⁸⁰ G. Velde, *Zeitsch. für Ethn.* (1912), sl. 9, 10; 1913, sl. 5, 6; P. Goessler, *Alt-Ithaka*, 1927, str. 335, sl. 83 b; H. Bulle, »Ausgrabungen bei Aphiona auf Korfu«, *Ath. Mitteil.* 59 (1934), str. 182, sl. 12, br. 20; G. Novak, *Prehistorijski Hvar*, 1955, T. XXIV, 3, XLV, 1, CLXXIX, 1, 4, 5, CXCI, CCLVII (kod nas T. XI, 6; XII, 1, 2).

⁸¹ H. Bulle, *sp. dj.*, str. 170, sl. 6, br. 21—25, str. 176, sl. 10, br. 25, 26; G. Novak, *Prehistorijski Hvar*, 1955, T. XC, 2, CXXX, 2, 5, CL, 1; A. Benac, *GZM* 1954, T. III, 1, 2, IV, 9; isti, *Neolitsko naselje u Lisičićima*, 1958, T. IX, 16, XII, 3.

⁸² S. S. Weinberg, *Hesperia* 1937, str. 502, sl. 8 a, str. 503, sl. 23 a, b, str. 509, sl. 27; Blegen, *sp. dj.*, T. I e; G. Novak, *Prehist. Hvar*, 1955, T. CCLXIX, 7, XCII, 1, 2, CLXXIV, 1, 5; isti, *Arh. radovi i rasprave I*, 1959, T. XI, 6; A. Benac, *Neol. naselje u Lisičićima*, 1958, T. XII, 1, 2, XXVII, 1.

⁸³ S. S. Weinberg, *Hesperia* 1937, str. 516, sl. 34; C. Zervos, *L'art des Cyclades*, 1957, sl. 59, 62; G. Novak, *Prehist. Hvar*, 1955, T. CCXXXIV, 1, CLXXV, 2 (kod nas T. XI, 3, 4; T. XIV, 1, 2); A. Benac, *Neol. naselje u Lisičićima*, 1958, T. VI, 10; isti, *GZM* 1955, T. IV, 3.

⁸⁴ Blegen, *sp. dj.*, sl. 30.

⁸⁵ G. Soteriades, *sp. dj.*, sl. 12, br. 3, T. β', br. 23; H. Frankfort, *sp. dj.*, T. IV, 6; V. Milojević, *Jahrbuch RGZM* (1959), sl. 18, br. 11, sl. 19, br. 1, 3; D. R. Theocharis, *Ath. Mitteil.* (1956), T. 10, 11; G. Novak, *Prehist. Hvar*, 1955, T. CCLXIV, 2; isti, *Arh. radovi i rasprave I* (1959), T. XI, 1; A. Benac, *GZM* 1955, T. III, 27, kao i neobjavljeni primjerci iz Lisičića u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

⁸⁶ H. Hansen, *sp. dj.*, str. 131, sl. 61, br. 5; Wace—Thompson, *sp. dj.*, sl. 56; A. Benac, *GZM* 1955, T. VI, 7, IX, 4, 7; isti, *Neol. naselje u Lisičićima* (1958), T. XIV, 6, XXVII, 2; G. Novak, *Prehist. Hvar*, 1955, T. CCLXIII, CCLXIV, 6, CXXXIV, 4, CCIII; Ch. Delvoye, *sp. dj.*, sl. 1, br. 11, sl. 2 j; G. Cremonesi, *sp. dj.*, sl. 10, br. 6, sl. 15, br. 1, 7, 9 i d. (kod nas T. XI, 2; XIII, 2; XIV, 4).

Tehnikom glačanja, koja nije poznata u Dalmaciji, ali je zato, osim u *I* fazi u Grčkoj, vrlo raširena u mlađem neolitu u Makedoniji i Srbiji, izvode se isti motivi kao u hvarskoj grupi: šrafirani trokuti, snopovi cik-cak linija, girlande i na sasvim sličnim bikoničnim zdjelama.⁸⁷ To govori ne samo o izravnim vezama Grčka—Makedonija—Srbija nego i o izvjesnim vezama Grčke sa zapadnim Balkanom.

Po svemu se hvarska faza najuže vezuje uz Larissa fazu u Grčkoj, osobito oblicima, ali i nizom motiva i tehnika ukrašavanja. Po motivima spirala i meandra, girlandama kao i drugim motivima izvedenih slikanjem, najjače se dodiruje s III i IV stupnjem Dimini-faze, iako te sličnosti nisu morale nastati izravnim vezama. Međutim, pojedinačne su veze s Dimini kulturom još ranije. U I stupnju (Tsangli Stufe) nalaze se motivi cik-cak vrpca između crta, što je tipičan motiv u Serra d'Alto u Italiji. Taj se stupanj pretežno podudara sa zadnjim stupnjem danilske faze. U II stupnju (Arapi Stufe) Dimini faze po prvi put se javlja potpuno identičan spiralni motiv kao u hvarskoj fazi, zatim motivi girlandi i dr. U tom stupnju česte su i prstenaste ručice s roščićima,⁸⁸ jednako kao u Ripoli II i III stupnju ili u Karanovo III, koji su paralelni s hvarskom fazom.

Može se zaključiti da mlađi neolit, odnosno hvarska grupa u Dalmaciji datira uporedo s mlađim dijelom Dimini (od II do IV) i sa *I* ili Larissa fazom u Grčkoj. Zatim istovremeno s mlađim dijelom Serra d'Alto, s Diana i Ripoli II fazom u Italiji, pa s butmirskom fazom u Bosni.⁸⁹

*

Kao što se iz svega vidi, u odnosima između Dalmacije i Grčke ne postoje kompletne sličnosti ili identičnosti između pojedinih faza, odnosno ne postoje identični uvjeti kulturnog razvitka, iako je kultura na obim područjima mediteranskog podrijetla. Mogu se utvrditi jače ili slabije sličnosti ili međusobni dodiri. Intenzivni impulsi iz Grčke uočavaju se u okviru lokalne evolucije od vremena razvoja danilske faze. Međutim, značajni su i utjecaji kao i postepeno širenje kulturnih elemenata s naše obale u Grčku. Specifičan razvoj dvaju kulturnih područja ovisio je o naslijeđu, autohtonom razvitku, uzajamnim posrednim ili neposrednim utjecajima obaju područja te geografskom položaju i odnosima s različitim područjima.

⁸⁷ D. R. Theocharis, *Thessalika A*, 1958, sl. 5, 6; isti, *Thessalika B*, 1959, str. 55, sl. 22; Wace—Thompson, *sp. dj.*, sl. 55 m-p; X. Tsountas, *sp. dj.*, str. 240, sl. 138, 139; H. Hansen, *sp. dj.*, str. 127, sl. 58, br. 9... (kod nas sl. 49, br. 2, sl. 51, br. 1: sl. 55).

⁸⁸ V. Milojević, *RGZM* 6, 1960, sl. 14, br. 1, 3, 8, 9 i d.

⁸⁹ Š. Batović, *Stariji neolit u Dalmaciji*, 1966, str. 166, sl. 2.

S u m m a r y

Several localities with Neolithic finds are known in Dalmatia to date; but the Neolithic in Dalmatia is poorly known. However, an outline and sketch of development of Neolithic cultures in Dalmatia can be drawn due to the work of G. Novak, J. Korošec, and the present author. The Neolithic in Dalmatia can be divided into three stages: Early Neolithic (impresso-ceramics), Middle Neolithic (Danilo group), and Late Neolithic (Hvar group).

Early Neolithic

Early Neolithic with impresso-ceramics was found in eight localities. The best finds were made at Nin (Early Neolithic) and Smilčić (Early and Middle Neolithic). Cave finds show continuous stratigraphy. The Early Neolithic in the region is marked by stone industry of microlithic character without polished artifacts, by rough pottery of primary forms, decorated mostly in impresso-technique by means of *Cardium*, *Mutylus* and other shells (Pl. I, 1—4, 7), and often by piercing, tracing, or monochrome slip. The decorations are most often composed in horizontal bands. (T. I, II).

Similarities of Dalmatia and Greece are limited to particular techniques, composition, motifs, and shapes. (Pl. III).

Culture of the same type was discovered along the whole of the eastern seaboard of the Adriatic sea. It gradually spread inland, and it came in contact, in central Bosnia, with Starčevci group (Obre) which had been spreading from the east. The Adriatic group is almost completely identical with that of south-eastern Italy, while analogies with the rest of the Mediterranean area are less numerous.

The general outlook of impresso-ceramics in Greece (except for western Greece where it had been poorly studied) is different from that of Dalmatia. In Greece it is more closely linked with Starčevo, among other things in pot-making technique. Typologically it represents the final stage of development, like the initial stage of Early Neolithic in south Italy. Similarities between Dalmatia and Greece cannot as yet be wholly comprehended because of insufficient investigations.

It seems that impresso-ceramics in Greece (particularly in Thessaly) spread from the west, from the Adriatic and Ionian seas, in the contact of Italy and Greece during the phase Castellaro Vecchio (Matera Capri I) — Protosesklo II and the beginning of Vorsesklo, which were preceded by Early Neolithic in Dalmatia.

Middle Neolithic

Eleven localities are known so far, the richest being Danilo and Smilčić. Middle Neolithic »Danilo Culture« had spread over the same area as Early Neolithic. It came in contact with Dimini culture in Albania, but their stra-

tigraphic or chronological relations are not clear. The evolution of Danilo group in four stages was established at Smilčić.

Besides the elements inherited from Early Neolithic, a series of new features appear in Danilo group: spiral decorations, painted pots, plastic objects, four-legged pots, polished stone artifacts, etc. Pottery decoration is rigidly geometrical (Pl. IV). Fine pottery, which is found in smaller quantities, is painted grey on whitish base, and the motifs are bounded by red bands and sometimes by black lines. On the roughly painted pots from the end of Danilo stage, the motifs are brown or black, bounded by red bands. Spirals or meanders do not appear on painted pots but straight lines only. Plastic objects are rare, except the bell-shaped type which was unjustifiably considered phallos by J. Korošec. (Pl. VII).

Danilo culture is partly autochthonous and partly influenced from foreign sources. The spiral is neither from the south-east nor from Central Europe, but it had most probably originated in Dalmatia where it later developed most specifically. From Danilo group it had spread to Butmir group. Fine painted pottery is generally analogous to Matera Capri II, the early Serra d'Alto and Ripoli in Italy. Polichromy had developed in the contacts with Italy and Greece.

Connections with Greece are numerous, but the differences are also considerable. Painted decorations are predominant in Greece, incisions in Dalmatia. The decorations of Sesklo phase in Greece consist exclusively of straight lines like the painted pottery of Danilo phase. Rough pottery and other techniques of Danilo phase are decorated with straight and curved lines. These are absent in Greece and appear only in Dimini phase, but are painted, like Hvar phase in Dalmatia.

From Greece to Dalmatia were introduced pots with conical necks, bell-shaped cups, bowls, etc. (Pl. V, 3, 4). From Dalmatia to Greece were introduced bi-conical pots and bowls, pots with four legs (Pl. V, 1, 2; VI, 3, 4; IX; X, 2, 3), and probably spirals and meanders, the technique of incision, etc. Both areas are linked by similar plastics, frequently identical motifs, and technique of decoration.

It is obvious that there were constant contacts and spreading of cultural elements from Greece to the Adriatic, and vice-versa. A. Benac compares Danilo phase with Dimini and Larisa phase, which cannot be accepted; but we can accept the parallel of Danilo with Sesklo and early Dimini in Greece or Matera Capri II, Ripoli I, and early Serra d'Alto in Italy.

Late Neolithic

Hvar group, or Hvar—Lisičići group, is known from eleven localities, of which the richest are Grapčeva spilja and Markova spilja. However, this Late Neolithic culture extended along the whole seaboard from Albania to Italy, as well as Hercegovina. Marked influence and importations from Hvar culture are noted in Butmir culture, also as far to the east as the river Drina.

The basic shapes are bowls and spherical pots with or without conical necks. The pots are often polished, have a monochrome slip, or are painted. The motifs are bordered by incisions or incrustations. Incisions are frequent. The most frequent are garlands, hooks, semicircles, meanders, spirals, triangles, and zig-zags. (Pl. XI—XIII). Realistic motifs appear occasionally. Pottery is less decorative, and decorations more irregular than in Danilo culture. The basic decorations on painted pottery are meanders and spirals. Fine painted pottery of Danilo type is absent; there is only rough pottery, such as appears towards the end of Danilo.

The author concludes that there were parallels at this time between Dalmatia, Greece, and western Mediterranean, but importation or migration to Dalmatia cannot be proved. The regions share some elements, but the general outlook of culture is different. It is a question of a thinner fashion *facies*. The basic factor in the origin of Hvar group was Danilo phase from which the evolution of Hvar phase can be deduced, while the last stage of Danilo, at Smilčić, contains all basic elements of Hvar phase. In addition, certain outside connections and similar conditions of development come into consideration. It cannot be proved that Hvar was a step in the expansion from the Cyclades nor that the spiral had spread from Butmir via Hvar to the Cyclades, as it is much older in Danilo where it had spread to Hvar and Butmir groups. Hvar group had not originated under the influence of Greece or Butmir.

There are strong similarities of Cycladic elements in Greece and Butmir and Hvar cultures, but many of such elements are traditions from Danilo culture (Pl. VIII; XI—XIII, XIV, 1—3) which is indicative of the constant contact of north-west Balkans and Greece, where elements of Danilo and Hvar cultures had at the end of the Neolithic assumed special importance in the Cyclades.

There are also other connections of Dalmatia and Greece.

Bowls, which had developed during Danilo phase, spread to Hvar phase as well as Larisa phase. Significant similarities with Hvar group are found on the west coast of Greece, in the whole of Larisa phase, in the forms, techniques, motifs of pottery decoration.

Hvar phase is most closely connected with Larisa phase, painted motifs are linked with Dimini III and IV, but there are also earlier analogies such as identical spiral decoration, horned handles, etc. in Dimini II (Arapi Stufe), the same in Ripoli II and III or in Karanovo III.

Hvar group is dated as being parallel to Dimini III—IV and with Larisa phase in Greece, with the latter part of Serra d'Alto, with Diana and Ripoli II phases in Italy, as well as with Butmir phase in Yugoslavia.



Zemljopisni položaj Dalmacije. — Map of Dalmatic.